

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE (BİLİM TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

**MEHMET ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN BİLİM
TARİHİMİZDEKİ YERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Bihter TÜRKMENOĞLU

Ankara - 2018

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE (BİLİM TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

**MEHMET ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN BİLİM
TARİHİMİZDEKİ YERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Bihter TÜRKMENÖĐLU

Tez Danışmanı
Prof. Dr.Melek DOSAY GÖKDOĞAN

Ankara – 2018

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ (HADİS)
ANABİLİM DALI

Bihter TÜRKMENOĞLU

MEHMET ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN BİLİM
TARİHİMİZDEKİ YERİ

Yüksek Lisans Tezi

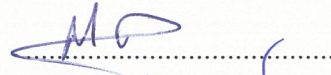

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Melek DOSAY GÖKDOĞAN

Tez Jürisi Üyeleri:

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Melek Dosay Gökdoğan
Prof. Dr. Hüsnü DEMİR
Doç. Dr. Ayhan Kömürçüoğlu

İmzası

Tez Sınavı Tarihi: 4.11.2018

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (05/01/2019)

Bihter TÜRKMENOĞLU

ÖNSÖZ

Tarih; uzak ya da yakın geçmişte yaşamış insanları, toplumları anlamayı mümkün kılan, şimdi ile geçmiş arasında bağlantılar kurmaya yardımcı olan bir disiplindir. Milletlerde devamlılık düşüncesini oluşturan ve nesiller arasında bağlantı kuran tarih bilimi, insanın kendi toplumunu tanmasına yardımcı olur. Tarih aynı zamanda insana hizmet veren bir bilimdir. İnsanoğlu geçmişi bilerek ve geçmişten ders çıkararak yaşadığı zaman hayatına ve toplumuna faydalı işler yapabilir.

Tarihte her dönem öne çıkan bireyler olmuştur. Bu bireyleri tanımak o dönemi değerlendirebilmek açısından önemlidir. Tezimizde araştırdığımız Mehmet Şemseddin Günaltay'da yaşadığı dönemde öne çıkan bir isim olmuştur. Siyaset, ilim ve fikir adamı Şemseddin Günaltay'ın çoğunlukla tarihçi kimliği araştırılmıştır. "Mehmet Şemseddin Günaltay'ın Bilim Tarihimizdeki Yeri" başlıklı tezimizde amaç Günaltay'ın ilim adamı kimliği üzerinde araştırma yapmaktır. Günaltay'ın bilim tarihimizdeki yeri nedir? sorusuna cevap bulmaktır. Bu çalışmanın bilim tarihi çalışmalarına bir nebze de olsa yardımı dokunacağını umuyorum.

Bu çalışma pek çok kişinin yardımı ve emeği ile tamamlanmıştır. Mehmet Şemseddin Günaltay'ın bilim tarihinde incelenmesi gereken bir isim olduğunu söyleyen ve tez konumun belirlenmesinde bana yardımcı olan sayın Prof. Dr. Remzi DEMİR'e teşekkür ederim. Tezimin her aşamasında sonsuz emeği olan, beni sabırla dinleyen, desteğini esirgemeyen tez danışmanım sayın Prof. Dr. Melek Dosay GÖKDOĞAN'a saygı ve şükranlarımı sunuyorum. Son olarak her zaman yanımda olan, hiçbir desteği benden esirgemeyen çok değerli anne ve babama sevgi, saygı ve teşekkürlerimi sunuyorum.

Bihter TÜRKMENOĞLU

Ankara-2017

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
İÇİNDEKİLER	II
KISALTMALAR	IV
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	3
MEHMET ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN HAYATI	3
1.1.Mehmet Şemseddin Günaltay'ın Eğitim ve Öğretim Hayatı.....	3
1.2. Şemseddin Günaltay'ın Meslek Hayatı	3
1.2.1. Siyasi Faaliyetleri ve Başbakanlığı	4
1.2.2. Türk Tarih Kurumu Başkanlığı	4
1.3. Döneminin Düşünce Hayatı ve Etkilendiği Akımlar.....	7
1.4. Kişiliği	10
1.5. Değerlendirme	11
İKİNCİ BÖLÜM.....	13
MEHMET ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN DÜŞÜNCE DÜNYASI.....	13
2.1. Din anlayışı.....	13
2.2.İslamiyet ve İlime Bakışı	13
2.3. İlmi Meselelere Bakışı.....	14
2.4. Batı'ya Dair Görüşleri	15
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	17
MEHMET ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN BİLİM TARİHİNE DAİR	
ESERLERİNİN İNCELENMESİ	17
3.1. Kitapları	17
3.1.1 Zulmetten Nura.....	17
3.1.2. Fennin En son Keşfiyatından	20
3.1.3. Felsefe-i Ülâ İspat-ı Vacip ve Ruh Nazariyeleri	22
3.1.4. Hurafattan Hakikata	24
3.2. Makaleler, Tebliğler ve Kongreler	25
3.2.1. Sebilürreşad ve Sırat-ı Müstakim Dergisinde Yayımlanan İslam'da	
Fen ve Felsefe Başlıklı Makaleleri	25

3.2.1.1. Müessesât-ı Fenniyeden Hastahaneler	27
3.2.1.2. Müessesât-ı İlmiyeden Rasathaneler	34
3.2.1.3. Müessesât-ı İlmiyeden Kütüphaneler	42
3.2.1.4. Şarkta İlim ve Fenne Hizmet Eden Zengin Dimağlar	51
3.2.1.5. Gazali	56
3.2.1.6. On Birinci Asırda Yetişen Zengin Dimağlar	62
3.2.1.7.Fenniyat	67
3.2.1.8.İbn Yunus İbn Rıdvan	71
3.2.1.9. İbn Cezle	78
3.2.2. İslam Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilasını mıdır?	82
3.2.3. İslam Medeniyetinde Türklerin Mevkii	101
3.2.4.İbni Sina'nın Şahsiyeti ve Milliyeti Meselesi	102
3.2.5. Farabi'nin Şahsiyeti, Eserleri ve Tesirleri	104
3.2.6. Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikâtların Mahiyeti ve Tezin Kat'î Zaferi	105
SONUÇ	107
KAYNAKÇA	111
ÖZET	113
ABSTRACT	114

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
bkz:	Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
S.	: Sayı
S	: Sayfa
vd.	: Ve diğerleri
yy.	: yüzyıl
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi

GİRİŞ

Geçmiş konu alan tarih bilimi; toplumun ve bireyin zaman içerisinde geçirmiş olduğu değişimleri gösteren ve bizlere rehberlik eden bir disiplindir. Sadece günümüz insanını aydınlatmakla yetinmez, gelecek nesiller için de yarar sağlar. İnsanlığın geçmişine ait bilgiler, bireylerde fikri yapının oluşması bakımından önem arz eder. İnsan düşünen bir varlıktır. Bu fikri yapının oluşması tefekkür tarihini anlayabilmek için esastır.

“Tefekkür tarihi, medeniyet tarihinin en mühim kısmını teşkil eder. O adeta medeniyetin şuuru demek olduğu için bütün medeniyet tarihinin zübdesi ve ruhudur. Bir taraftan ilim olmak itibariyle teknik medeniyet tarihine, bir taraftan felsefe olmak itibariyle bütün medeni hayata aittir. O derece ki ilim ve felsefe tarihleri, tefekkür tarihinin birer parçasıdır.”¹

Düşünce tarihi dönem değerlendirmesi açısından önem arz eder. Bir dönemi anlamak, o dönemde yaşamış bireyi anlamak o dönemin düşünce yapısını anlamaktan geçer. Bu anlamda tefekkür tarihi dönemin ruhunu yansıtır.

“Mekteplerimizde bir edebiyat tarihi okutulmaktadır. Fakat onunla muvazi olarak giden fikir hayatı bu dersin içinde yer almamıştır. Talebe efendiler, Baki’yi okurken İbn-i Kemal’i veya Namık Kemal’i okurken İshak Hoca veya Salih Zeki’yi bilmiyorlar. Hâlbuki bugün Türk dilini ve Türk hassasiyetini tanımak için tarihini, tekâmülünü bilmek ne kadar zaruri ise; bugünkü Türk düşüncesini anlamak için de onun geçirdiği istihaleleri bilmek o kadar zaruridir.”²

Dönemine yön vermiş bireyleri tanımak, onların düşüncelerini okumak, nesilden nesile aktarmak toplumları daha güçlü kılar. Bu çalışmanın konusu olan Mehmet Şemseddin Günaltay da dönemine yön vermiş olan, birçok alanda incelenmeye değer bir isimdir.

¹ Hilmi Ziya Ülken, *TürkTefekkürü Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s.7.

² Hilmi Ziya Ülken, a.g.e, s.9.

“Şemseddin Günaltay’ın Bilim Tarihimizdeki Yeri” adlı tezimizde Günaltay’ın ilmi faaliyetleri ön plana çıkarılarak bilim tarihi açısından bir değerlendirilmeye tabi tutulacaktır. Farklı alanlarda pek çok kez incelenmiş olan Günaltay’ın bilim tarihine dair görüşlerinin araştırılmamış olduğu görülmüş ve bu alanda incelenmesi gereken bir isim olduğu düşünülmüştür. İlim, fikir ve siyaset adamı olan Günaltay’a dair araştırma yapılırken mümkün olduğu kadar objektif kaynaklara başvurulmuştur. T.B.M.M. Kütüphane ve Dökümantasyon Merkezi, Türk Tarih Kurumu Arşivi, T.B.M.M. tutanak dergisi gibi kaynaklardan istifade edilmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Mehmet Şemseddin Günaltay’ın hayatı, meslekleri ve dönemi araştırılmıştır. İkinci bölümde, Günaltay’ın eserlerini daha doğru değerlendirebilmek için belli konulardaki düşünce yapısı araştırılmıştır. Üçüncü bölümde ise bilim tarihine dair eserleri incelenmiş ve bilim tarihindeki yeri nedir? sorusuna cevap aranmıştır.

Bu çalışma yapılırken Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad dergilerindeki bilim tarihi açısından önem arz eden 9 makalesinin transliterasyonu ve bilim tarihi açısından değerlendirilmesi gereken eserlerinin tanıtımı yapılarak Günaltay’ın bilim tarihindeki yerinin daha doğru değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEHMET ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN HAYATI

1.1.Mehmet Şemseddin Günaltay'ın Eğitim ve Öğretim Hayatı

Osmanlı'nın son dönemleriyle Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde yaşamış bilim, düşün ve siyaset adamı olan M. Şemseddin Günaltay 1883 yılında Erzincan'a bağlı İliç ilçesinin Urik adlı köyünde doğmuştur. Şemseddin Günaltay ilk tahsilini doğduğu köyde almış ve ardından, Üsküdar'da Ravza-i Terakki'de Vefa İdadisi'nde eğitim görerek Dârü'l-Muallim-i Aliye (Yüksek Muallim Mektebi)'nin fen kolundan mezun olmuş ve bilimsel çalışmalar maksadıyla Lozan Üniversite'sine giderek Doğa Bilimleri bölümünü bitirmiştir³. Ayrıca ilgisi gereği Arapça, Fransızca, Farsça öğrenmiştir ki eğitimine dair bu bilgiler ışığında Günaltay'ın bilime ve öğrenmeye meraklı bir birey olduğunu söylemek yanlış olmaz.

1.2. Şemseddin Günaltay'ın Meslek Hayatı

Bilim, düşün ve siyaset adamı olarak tanımladığımız Günaltay bu alanlarda farklı görevlerde bulunmuştur. Lozan Üniversitesi'nde Doğa Bilimleri bölümünü bitirip yurda döndükten sonra Midilli İdadisi'nde ve Gelenbevi İdadisi'nde müdürlük yapmıştır. 1914 yılında Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde ve Süleymaniye Medresesi'nde medeniyet tarihi, dinler tarihi, İslam kavimleri tarihi ve İslam felsefesi dersleri vermiştir. Ayrıca Midilli'de bulunduğu süre içerisinde tezimizin üçüncü bölümünde incelediğimiz "Sırat-ı Müstakim" ve "Sebilürreşad" dergilerine yazılar yazmıştır. 1931 yılında Türk Tarih Kurumu'na üye seçilmiş ve 1941'den

³ T.B.M.M. Sicil Arşivi Dosya No:622.

ölümüne kadar bu kurumun başkanlığını yaptı. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde ordinaryüs profesör olarak dersler verdi.

1.2.1. Siyasi Faaliyetleri ve Başbakanlığı

İlmi faaliyetlerinin yanında Günaltay'ın siyasi kişiliğine de kısaca değinmek doğru olacaktır. Millî Mücadele yıllarında Anadolu'daki hareketi destekleyen Günaltay'ın 25 Kasım 1915'te İttihat ve Terakki Fırkası'ndan Ertuğrul (Bilecik) Mebusu seçilmesiyle siyasi hayatı başlamış, Cumhuriyet döneminde de hemen hemen her dönem milletvekili olarak seçilmiştir. İlmi kişiliği ile ön planda olan Günaltay siyasetle de ilişkisini hiçbir zaman kesmemiş ikisini bir arada yürütmüştür. Bir müddet İttihat ve Terakki başkanlığında bulunduktan sonra 1918 yılında kurulan Teceddüt Fırkası'nın kurucuları arasına katılmıştır. 1923 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Sivas Mebusu seçilmiştir. 1954'e kadar devam eden milletvekilliği döneminde Sivas ve Erzincan milletvekili olmuştur.

15 Ocak 1949-22 Mayıs 1950 tarihleri arasında tek parti döneminin son başbakanlığını yapmıştır. 14 Mayıs 1950 seçimlerinde Demokrat Parti'nin çoğunluğu almasıyla başbakanlığı son bulmuş ve Erzincan milletvekili olarak meclise girmiştir. 1954 seçimlerinde milletvekili seçilememiştir. Daha sonraki dönemlerde Cumhuriyet Halk Partisi'nde yöneticilik görevinin yanı sıra İstanbul senatörlüğüne seçilmiştir.

1.2.2. Türk Tarih Kurumu Başkanlığı

Ülkemizde bizzat Atatürk'ün direktifleriyle kurulan kurumların başında Türk Tarih Kurumu gelmektedir. 23 Nisan 1930 tarihinde Ankara'da Türk Ocakları

binasında toplanan altıncı “*Türk Ocakları Kurultayı*” Türk Tarih Kurumu’nun kuruluşu ile ilgili ilk adımın başlangıcı olmuştur⁴.

Aynı gün Kurultay’da yapılan görüşme sonucunda Türk Ocakları Kanunu’na, 84. madde olarak “*Merkez Heyeti, Türk tarih ve medeniyetini ilmî surette tedkik ve tetebbu eylemek vazifesiyle mükellef olmak üzere bir Türk Tarih heyeti teşkil eder*” şeklinde bir madde eklenmiştir. Bu karar çerçevesinde 16 üyeden oluşan bir “Türk Tarihi Tedkik Heyeti” teşkil edilmiş, heyet ilk toplantısını 4 Haziran 1930 tarihinde yapmış, Yönetim Kurulu ve diğer üyeleri seçmiştir. Böylece temeli atılan Türk Tarih Kurumu, 29 Mart 1931 tarihinde Türk Ocakları’nın VII. Kurultayı’nda kapatılma kararı alınca, bu defa 12 Nisan 1931’de “Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti” adı ile yeniden teşkilatlanmış ve 1930’daki ilkeler temel alınarak faaliyetlerine devam etmiştir. Kurumun adı 1935 yılında “Türk Tarihi Araştırma Kurumu” olarak değiştirilmiş, daha sonra ise “Türk Tarih Kurumu”na çevrilmiştir.

Türk Tarih Kurumu’nun tarihçesine kısaca baktıktan sonra bu kurumun üyesi Günaltay’ın kurumdaki faaliyetlerine değinelim. Türk Tarih Kurumu kurulduktan sonra ilk işi liseler için bir tarih kitabı hazırlamak oldu. Kurumun bu kitabı yazmakta görevli üyeleri arasında Günaltay’da bulunuyordu. Liseler için yazılacak olan tarih kitabının *İslam Tarihi* bölümüne Mustafa Kemal çok önem vermişti. Bu bölümü inceledikten sonra kurum başkanı Tevfik Bey’e Yalova’dan yazdığı mektupta İslam Tarihi notlarının bir uzmanın kaleminden çıkmışa benzemediğini belirtiyor ve şöyle diyordu; “*Her işin esas hedefine kısa ve kestirme yolundan varmak şayanı arzu olmakla beraber yolun makul ve mantıki ve bilhassa ilmi olması şarttır*”. Gazi Mustafa Kemal bu notların tetkikten geçirilmesi gerektiğini belirterek, “*Emevi*

⁴ Yaşar Özüçetin, *M.Şemseddin Günaltay’ın Hayatı, İlmi, İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 8, Sayı 38, Haziran 2015, s.418.

Saltanatı ve ondan sonraki devirler Şemseddin Beyefendi tarafından hazırlanır. Benim de vaktim olursa ben de meşgul olurum⁵” demiştir. Atatürk bu sözleriyle Günaltay’ın ilmi ve tarihi bilgisine olan güvenini dile getirmiştir.

Bu sırada 2-11 Temmuz 1932 tarihlerinde I. Türk Tarih Kongresi toplanmıştır. Günaltay bu kongreye tezimizde daha sonra değineceğimiz *İslam Medeniyetinde Türklerin Mevkii* adlı tebliğ ile katılmıştır. I. Türk Tarih Kongresinden sonra Türk tarihinin açıklanması ve belgelenmesinin verdiği sonuçların Türk bilim çevreleri yanında dünyaya duyurmak amacıyla II. Türk Tarih Kongresi yapılmıştır. Günaltay bu kongreye ise *İslam Dünyası’nın İnhitatu Sebebi Selçuk İstilasını mıdır?* adlı tebliğ ile dahil olmuştur. 17 Aralık 1941 tarihinde sağlık durumu sebebiyle Hasan Cemil Çamlıbel istifasını sunmuş ve bu istifa kabul edilerek yerine Şemseddin Günaltay getirilmiştir. Günaltay’ın Türk Tarih Kurumu başkanı olmasından sonra III. Türk Tarih Kongresi 15 Kasım 1943 tarihinde toplanmıştır. Bu kongreden sonra ilmi çalışmalar hızla devam etmiş ve çalışmaları toplu bir şekilde ilim âlemine ve aydınlara tanıtmak için 10-14 Kasım 1948 tarihinde Ankara’da Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi’nde IV. Türk Tarih Kongresi toplanmıştır. Bu kongreye Söylev ve Kapanış Nutku ile katılan Günaltay bu söylev ve nutuklarda milli onur, milli hareket gibi kavramlar üzerinde durmuş ve gençliğin ülkeye bağlılığında Türklüğe inanışında bilginlere büyük görevler düştüğünden söz etmiştir. Kuruluş safhasında ve sonraki dönemlerinde üye olarak bulunduğu ve daha sonraki dönemlerde başkanlığını yaptığı Türk Tarih Kurumu’nun V. Kongresine beklenmedik ölümü nedeniyle katılamamıştır.

⁵ Yaşar Özüçetin, a.g.m., s. 419.

1.3. Döneminin Düşünce Hayatı ve Etkilendiği Akımlar

Döneminin düşünce hayatını tam anlamıyla anlayabilmemiz için 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen ve Türk tarihi için bir dönüm noktası olan Tanzimat Fermanı'na bakmak gerekir. Kelime anlamı sistematikleştirme olan Tanzimat; ekonomi, hukuk, askerlik, eğitim gibi kurumlar için yeni bir düzenin başlangıcıdır. Ancak bu yeni düzen algısını tam olarak irdeleyebilmek için Batı'daki bilimsel gelişmelerin Osmanlı'da nasıl karşılandığının bilinmesinin faydalı olacağı kanaatindeyim.

Osmanlı devleti Müslümanların parlak oldukları devirlerin etkisiyle Batı toplumları karşısında kendisini üstün görmüştür. Ve Batı'daki her türlü bilimsel gelişme ve düşünceye taraflı bakmıştır.

Zaman içerisinde galibiyet dönemleri sona erip ard arda yenilgiler gelmeye başlayınca küçümsemenin artık sona ermesi gerekliliği hissedilmiştir. Ancak Batı'nın bilimde kaydettiği ilerleme ve gelişmeler hemen kabul edilmemiştir. İlk olarak askerlik ve tıp alanındaki gelişmeler ve namaz saatlerinin sağlıklı tespiti için astronomi ile ilgilenilmiştir. Bu alanlardaki gelişmeler de pratikliği açısından kabul görmüştür. Yani bu açıdan bakıldığında bilimin değil günlük olarak kullanılabilir pratik bilginin peşinde koşulmuştur. Zaman içerisinde farklı kurumlar Batılı tarza dönüştürülmüştür.

Ve bunların yanı sıra birçok düşünce akımı da ortaya atılmıştır. Birçok fikir akımı gibi Osmanlı'daki fikir akımları da işler yolunda gitmediği zaman ortaya atılmıştır.

Şemseddin Günaltay “yorgun ve hasta” Osmanlı ile yeni Türkiye arasında bir köprü vazifesini yerine getiren ender fikir ve siyaset adamlarımızdan birisidir⁶. Yaşadığı zaman diliminin farklı yönetim biçimlerinin hâkim olduğu bir dönem olması onun önemini artırmaktadır. Meşrutiyet dönemi fikir akımlarından büyük ölçüde etkilenen Günaltay, bu yoğun düşünce hareketlerine dair incelemelerde bulunmuştur.

İslamcılık politikası II. Abdülhamit döneminin en belirgin politikasıdır. Temelinde Müslümanları tek çatı altında toplama düşüncesi yer alıyordu. İslamcı düşünceye göre geri kalmışlığın sebebi İslam değil, aksine İslam’dan uzaklaşmış olmaktı. İslamcılık düşüncesini kısaca bütün kurumların İslam’a göre düzenlenmesi ve İslam âleminin birleşmesi olarak tanımlayabiliriz.

Bu tanım etrafında tezimizin konusu olan Günaltay’ın bu akımın savunucularından biri olduğunu söylemek yanlış olmaz. 1915 yılında yayımladığı *Zulmetten Nura* adlı eseriyle Müslümanları uyandırmak istemiş, İslamiyet’in ilmin düşmanı olmadığını, bilakis en samimi himayecisi olduğunu söylemiştir. Geri kalmamızın nedeni İslam dini değil, İslam’ın yanlış anlaşılmasıdır. Gerçek İslam’a ulaşılarak ilerlemek mümkündür⁷.

Ona göre; gerçek İslamiyet, cahil toplumları bilgi nuru ile aydınlatıp tembel insanlara çalışma aşkı vererek insanlık için parlak bir devir açmış ve dünyaları titretecek harikalar göstermiştir⁸.

⁶ Bayram Ali Çetinkaya, *M. Şemseddin Günaltay ve Fikriyatı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994, s.88.

⁷ Şemseddin Günaltay *Zulmetten Nura*, Marifet Yayınları, Yayına hazırlayan Lütfü Kazancı, Osman Kazancı İstanbul 1998, ss.70.

⁸ Şemseddin Günaltay, *Hurafattan Hakikate*, Marifet Yayınları, Yayına hazırlayan Ahmet Gökbel, İstanbul 1927, s. 354.

İnsanlarımızı felaket çukurlarından kurtarmak için tek çare, hurafelerin ortadan kaldırılması ve İslam'ın özüne dönülerek temel esasların yeniden canlandırılmasıdır⁹.

Kurtuluşun İslam dininin kendisinde olduğu savına sahip olan Günaltay'ın bu ifadelerinden onun İslamcılık akımı içerisinde yer aldığını söyleyebiliriz.

İslamcılık ve Osmanlıcılık gibi akımlar çözüm üretmeyince 20.yy. başlarında Türkçülük ön plana çıkmıştır. Bu akımda amaç milli duyguları harekete geçirerek kurtuluşu sağlamaktır. İlerlemenin tek yolu milli vicdanı güçlendirmektir. Ziya Gökalp'ın geliştirerek yaydığı bu görüş ile Şemseddin Günaltay'da da karşılaşıyoruz. Günaltay, İstiklâl Savaşından ve zaferden sonra diyordu ki:

"Yeni Türkiye'nin müstakbel yükselmesi için en büyük tehlike, milletin rehberlerine karşı beslenmesi zarurî olan samimî itimadın sarsılmasıdır. Birçok zararlı telkinlerin gittikçe derinleşmek üzere halk ile rehberleri arasında bir uçurum açılırsa, ihtiraslı vatansızların, fırsat düşkünü düşmanların akıl ve hayale gelmez entrikaları baş gösterecek, iç tefrikalar elde edilen bütün kazançları yok edecektir. Türk'ü hiç bir şey yıldırılmaz, fakat tefrika öldürür. Türk'ün en korkunç düşmanı tefrikadır. Türk'ün tarihi, tefrikanın daima izmihlâl ile neticelenmiş olduğunu göstermektedir.¹⁰"

Günaltay Türkçü vasfı ile Türk tarihi üzerindeki incelemelerini derinleştirdi. Türk medeniyet tarihini ilmi ağırlıklı olarak araştırmaya devam ederek I. Türk Tarih Kongresinde "*İslam Medeniyetinde Türklerin Mevkii*" konusunda bir tebliğ hazırladı. Tebliğinde, *eğer Türkler İslam camiasına girmemiş olsalardı, İslam medeniyeti denilen medeniyet vücut bulmaz, o derece inkişaf etmez, o derece vasi iklimlere*

⁹ Günaltay, a.g.e, s.356.

¹⁰ Fahri Çoker, *Türk Tarih Kurumu Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983,s.315

*dağılmazdı*¹¹. İfadeleri yer alıyordu. V. Türk Tarih Kongresinde ise Türk tarihinin ana kaynaklarının neşri, Türk ve Türkiye tarihine ait araştırmaları dile getirmesi ve bunları görev edinmesi Günaltay'ın bu akım içerisinde olduğunu dile getirmemizi sağlar.

1.4. Kişiliği

Akademide, siyasette, devletin farklı müesseselerinde yer alan Günaltay'ın kişiliğini şu ifadelerle anlatmak doğru olacaktır:

Uluğ İğdemir onun hakkında;

“Günaltay’la, Türk Tarih Kurumu Başkanlığı’na seçildiği 1941 yılından beri tam yirmi yıl birlikte çalıştım. Bir kerecik incinmedim. O bir fikir adamı olduğu kadar bir idare adamı idi. Meseleleri dikkatle dinler ve derhal kararını verirdi. Çok heyecanlı olduğu için bazen olaylar karşısında fevri kararlar verdiği olurdu. Fakat işin doğrusu kendisine açıklandığı zaman derhal kabul eder, hatasında hiç ısrar etmezdi....Günaltay büyük bir milliyetçi idi. Bu yurdu ve bu yurdun çocuklarını çok severdi. Türk Tarih Kurumu yayınları arasında son defa basılmış olan Ruşen Eşref Ünaydın’ın “Çanakkale’de Savaşanlar Dediler ki” adlı esere yazdığım bir ön sözü kendisine okuduğum zaman gözleri yaşarmıştı. Çünkü orada, bir er’in şiir kadar güzel sözlerini naklediyordum¹².

Tam kırk üçsene evvel Kasım ayının başlarında idi. Mondros mütarekesi aktedilmiş, harp kabinesi düşmüş, evvela İzzet, Tevfik Paşa kabineleri kurulmuş, Mebusan Meclisi eski hükümet adamlarının âli divana sevki meselesini müzakere ediyordu. Bu maksatla kurulan hususî encümende –ki buna beşinci şube denilmişti- sorguya çekilmeleri kararlaştırılan Said Halim Paşa, Çürüksulu Mahmut Paşa, Cavid Bey vesaire gibi harbin sorumluluğunu yüklenmiş kimselerin sorgu sırasında, onlara sual soran, bu feci âkibetin hesabını isteyenler

¹¹ Şemseddin Günaltay, *İslam Medeniyetinde Türklerin Mevkii*, Maarif Vekaleti, Türk Tarih Cemiyeti, Ankara 1932, s.289.

¹² Uluğ İğdemir, “*Fikir ve Ülkü Adamı Günaltay*”, Ulus, 22. Ekim 1961 s. 2.

arasında genç enerjik ve hamiyetli bir milletvekili üye dikkati çekiyordu, Ertuğrul mebusu Şemseddin Bey”¹³.

1.5. Değerlendirme

Günaltay’ın kısaca tanıtıldığı bu bölümde kendisinin fikir, ilim ve siyaset adamı olduğu açıktır. Ortaya koyduğu fikirlere bakarak, Türk milletini öne çıkarma çabaları, İslam coğrafyasının gerileme nedenleri üzerindeki tezleri ve çözümleri onun fikir adamı kişiliğini göstermektedir. İlmî cepheden bir değerlendirme yapılacak olursa; aldığı eğitimler, verdiği dersler, tezin üçüncü bölümünde söz edilecek eserleri, aldığı dil eğitimi ve doğa bilimleri alanından mezun olmasına rağmen farklı alanlardaki tezleri Günaltay’ın ilmî kişiliği hakkında bizlere bilgi vermektedir. Hayatı boyunca ilimden ve ilim çevresinden ayrılmamış, hayatının büyük bir bölümünü politika oluştursa da ilmî çalışmalarını her daim devam ettirmiştir. İlime, öğrenmeye meraklı bir birey olduğu açıktır.

Türkiye’de çok partili hayata geçişte önemli rol oynayan Günaltay’ın siyasi vasfı inkâr edilemez. Günaltay çok partili demokratik hayata Atatürk’ün sağlığında geçmek istediğini belirtmekle birlikte Atatürk’ün Yalova’da yaptığı görüşmede; *“Tarihçi Profesör, görüyorsun ya henüz vakit kavrayacak dereceye gelmemiştir”* dediğini hatırlatır. Ve bu işi kendisinin hükümeti döneminde gerçekleştirme kararlılığını şu şekilde ifade etmektedir; *“Hedefim; seçim kanunu ne bir partiye, ne bir zümreye, ne de hükümete mal etmek değil, doğrudan doğruya Türk milletine mal etmektir”*¹⁴.

¹³ Fahri Çoker, *Türk Tarih Kurumu Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, Ankara, 1983,s.315.

¹⁴ Yaşar Özüçetin, a.g.m., s.425.

Günaltay siyasi anlamda daha birçok faaliyette bulunmuştur. Ancak bu çalışma bilim tarihine dair bir tez olduğu için siyasetçi kişiliğinden daha fazla söz edilmeye gerek duyulmamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

MEHMET ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN DÜŞÜNCE DÜNYASI

2.1. Din anlayışı

Günaltay'a göre, insanlar arasında en büyük bağ din olduğu gibi en açık uçurum da yine dindir. İnanma fikrinin insanlıkla beraber doğmuş olduğunu dile getiren Günaltay, din fikrinin insanın ezeli ve yok olmaz bir vasfı olduğunu belirtir. Mecliste yaptığı bir konuşmasında,

“Din ve milliyet ruhi birer ihtiyaçtır. İçtimai hayata bir takım kıymetlerin teşkil ettiği ahenk nazarıyla bakarsak, bu ahengin esas umdesinin din ve milliyet olduğunu görürüz. Milliyet temellerinin en faziletlisi dindir. Millet, müşterek duygular, müşterek mefkûrlar etrafında toplanan bir zümre demektir. Müşterek duygunun kutsî membaı ise dindir”.

İfadelerini kullanmıştır. Bir toplumu diri tutan sebeplerin başında dinin geldiği ve dinin bireylerin sosyalleşmesi ve ortak bir ülkü etrafında birleşmesinde önemli bir yeri olduğunu ifade eder. Genel anlamdaki din düşüncesi böyledir.

2.2.İslamiyet ve İlime Bakışı

Modern dönemde din, bilim ve felsefe ilişkisini doğru inşa edememe bunların bir çatışma halinde görülmesine neden olmaktadır. Günaltay'a göre dine atfedilen anlam sağlıklı bir şekilde belirlenirse din, bilim ve felsefe için bir sorun teşkil etmeyecektir. Akil- nakil çatışması düşünce tarihinin en önemli meselelerinden biri olmuştur. Bu noktada Günaltay İslam'ın çoğu zaman ihmal edilen bir ilkesine vurgu yapmaktadır:

“Henüz kesinlik kazanmamış nazariyeler bir tarafa bırakılırsa, ispatlanmış ve kesinlik kazanmış olmak şartıyla hiçbir ilmi mesele bulunamaz ki, dinimizin tebliğ ettiği gerçeklere muhalif olsun. Muhalif gibi görülen noktalara tesadüf edilirse bunların da tevil edilmesi dinen caiz görülmüştür. Çünkü bir meselede akıl ve nakil arasında uyumsuzluk olursa akıl delilinin üstün görülerek nakil yoluyla gelen delilin, meşru ölçüler içinde tevili İslam’ın hükümlerindedir... İslam dini akıl ve hikmet üzerine kurulmuş olduğundan, kendisine inananlara gerçek hikmeti aramayı emreder ve dini akıldan ibaret sayar”¹⁵.

Günaltay gözlem yapma, istidlâl ve ciddi bir şekilde çalışmanın dinin emrettiği esaslı noktalar olduğunu söyler. Ve Müslümanlığın müspet ilimlerle uzlaşamayacağı hiçbir nokta olmadığını, ilim ve tekniğin dayanağının akıl olduğu gibi İslamiyet’in de insanlara görev yüklemeye itibar ettiği şeyin yine akıl olduğunu söyler. Günaltay’a göre, bir Müslümanın dünyada mutluluğuna vasıta olacak ilim ve fendir. Müslümanlar bunu öğrenmeye mecburdurlar. Ve İslam coğrafyasının çektiği acıların sebebini ilim ve fende geri kalmış olmasına bağlar.

“Bir zamanlar Avrupa’da din ile ilmin kavga halinde olduğunu görenler, İslamiyet’in de ilim ile geçinemeyeceği düşüncesine kapılmış oluyorlar. Hâlbuki küçük bir zahmete katlanarak İslamiyet’in ilme ne kadar değer verdiği, ilim tahsiline teşvik hususunda ne derece ileri gittiği araştırılırsa böyle bir kanaatin ne derece yanlış ve haksız olduğu pek güzel anlaşılır. Bir din ki, kendine bağlı olanlara “bilmediğinizi bilenlerden öğreniniz” ilim ve marifet öğrenmeye gayret ediniz yolunda sıkı sıkıya tebliğler yapar, böyle bir dinin ilim ile uyuşmayacağı düşüncesine kapılmak doğru olabilir mi?”¹⁶

2.3. İlmi Meselelere Bakışı

Dokuzuncu ve onuncu asırlarda İslam’ın doğusunda büyük bir hız alan ilim hareketinin sonraki asırlarda hızını kaybetmesi, İslam coğrafyasındaki cehalet

¹⁵Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura*, Marifet Yayınları, Yayına hazırlayan Lütfü Kazancı, Osman Kazancı, İstanbul 1998,s 80.

¹⁶ Günaltay, a.g.e., s 82.

artışının nedenleri farklı şekillerde yorumlanmıştır. Arap yazarlar ve Ernest Renan tarafından bu durum Selçuk istilası ile bağdaştırılmıştır. Günaltay İslam toplumlarındaki ilmi meseleleri değerlendirirken bu tezin doğru olmadığını öne sürmüştür. Abbasi devlet teşkilatının rasyonalistlerin elinde bulunduğu ve bir süre sonra ananecilerin devlet teşkilatına hâkim oldukları, Ebu Musa Eşari ile birlikte zekâların skolastik bir çember içinde söndürüldüğü Gazali ve Eş'ari mektebiyle birlikte felsefe ve laik ilimlerin boğulduğunu dile getirmiştir.

İlim adamı kişiliklerinin kaybedilmesi, dinin dünya işlerinden soyutlanması, dinin ahlaki yönünün ihmal edilmesi, müspet ilimlerin ihmali Günaltay'ın ilim din gibi konulara bakışını şekillendirmiştir.

2.4. Batı'ya Dair Görüşleri

Günaltay Batı'daki fikir hareketlerinin Osmanlı'da görüldüğü bir dönemde yaşamıştır. Bu dönemde ilim kavramı Batı'da büyük bir güç olarak kendini göstermiştir. Dinden kurtulamayınca ilerlemenin mümkün olamayacağı savunulmuş, Batı'nın ilerlemesi din yerine ilimin büyük bir mevki işgal etmiş olmasına bağlanmıştır.

Osmanlı'daki geri kalmışlık ise İslam'a bağlanmıştır. Renan gibi bazı Batılı düşünürler Türklerin ilerlemesi için İslam'dan uzaklaşılması gerektiğini düşünmüşlerdir.

Günaltay hem Batı'yı hem de Batı'daki fikri hareketlerini çok iyi bildiği için Osmanlı'nın kurtuluşuna dair önerilerde bulunmuştur. *Zulmetten Nura* adlı eserinde bu konulara değinmiştir.

Avrupa'dan merhamet dileminin boşuna olduğunu, Avrupa'nın memleketimizle ilgilenmesindeki en önemli faktörün çıkarları olduğunu, ilk planda menfaatini düşündüğünü ve haçlı ruhu ile hareket ettiğini dile getirmektedir. Bütün bunları dile getirerek gözümüzü açıp, tehlikeyi görmemiz ve çözüm üretmemiz gerektiğini önemle vurgular.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEHMET ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN BİLİM TARİHİNE DAİR ESERLERİNİN İNCELENMESİ

3.1. Kitapları

3.1.1 Zulmetten Nura¹⁷

Günaltay'ın 1915 yılında kaleme aldığı bu çalışması ilk eserlerinden biridir. Önsözünü Mehmet Akif Ersoy'un yazmış olduğu eserde Akif okuyucuya “*Sevgili okuyucu bu eseri düşününe düşününe dikkatlice oku. Okuyacaklara tavsiye et; okumayacaklara içindeki bilgileri anlat. İyi bilmeliyiz ki; şu ölüm uykusundan silkinip kalkmamız için birkaç Şemseddin, hatta birkaç böyle eser yetişmez*” şeklinde seslenerek Günaltay'a olan hayranlığını dile getirmiştir. Eserde *Kökleşmiş Kanaatler Hakikati Görmeye Engel Olurlar, Çöküşün Sebebi İçeridedir, Avrupa'dan Merhamet Dilemek Boşunadır, Dinin Lüzumu, Din İçtimai Bir Müessesedir, İslamiyet Dinin Düşmanı Değil En Samimi Himayecisidir, İlmiye Sınıfının Gerilemesi ve Müslümanların Cehalete Sürüklenmesi* gibi başlıklar yer almaktadır.

Kitap içerik bakımından oldukça geniştir. Kitapta dil eğitiminden kaza kader meselesine kadar pek çok konu bulunmaktadır. Ancak bu çalışma bilim tarihine ait bir tez olduğu için Günaltay'ın bilim tarihindeki yerini belirleyebileceğimiz başlıklar seçilmiştir.

¹⁷ Tevsi-i Tıbaat Matbaası, İstanbul, I. ve II. baskı 133I (1915), III. baskı 134I (1925) Eserin 1. ve 2. baskıları 405, 3. baskısı 298 sayfadır.

Bu başlıklar dâhilinde inceleme yapılırsa; *halkın zihnine yeni bir şey koymak ne kadar zor ise, yerleşmiş bir fikri de çıkarmak o kadar belki ondan daha güçtür. Halk fikrine değil duygusuna uygun görmediği şeylere, zevkini okşamayan acı hakikatlere karşı derin bir nefret duyar. Bu duygu halkta kökleşmiş olan kanaatlerin doğurduğu bir neticedir*¹⁸. “*Kökleşmiş Kanaatler Hakikati Görmeye Engel Olur*” başlığında dile getirdiği bu ifadeler Günaltay’ın değişime açık bir birey olduğunu gösterir.

İslamiyet’in dinin önünde bir engel teşkil etmediği görüşünü sık sık vurgulayan Günaltay bu kitabında da sıkça *İslam’ın akıl ve hikmet üzerine kurulmuş bir din olduğundan, kendisine inananlara gerçek hikmeti aramayı emrettiğinden ve dini akıldan ibaret saydığından*¹⁹ söz eder. Bir Müslümanın yalnızca İslam diyarında ilim öğrenmekle yetinmemesini, başka diyarlara da giderek oralarda bilim teknik sahasında araştırmalar yapmakla yükümlü olduğunu ifade eder.

“Bir zamanlar Avrupa’da din ile ilmin kavga halinde olduğunu görenler, İslamiyet’in de ilim ile geçinemeyeceği düşüncesine kapılmış oluyorlar. Hâlbuki küçük bir zahmete katlanarak İslamiyet’in ilme ne kadar değer verdiği, ilim tahsiline teşvik hususunda ne derece ileri gittiği araştırılırsa böyle bir kanaatin ne derece yanlış ve haksız olduğu pek güzel anlaşılır. Bir din ki, kendine bağlı olanlara “bilmediğinizi bilenlerden öğreniniz” ilim ve marifet öğrenmeye gayret ediniz yolunda sıkı sıkıya tebliğler yapar, böyle bir dinin ilim ile uyuşmayacağı düşüncesine kapılmak doğru olabilir mi?”²⁰

İlmiye sınıfının gerilemesi ve Müslümanların cehalete sürüklenmesi konusuna da değinmiştir.

“İlmin Müslümanlar arasında gerilemeye mahkûm oluşu, İslam müelliflerince yazılan muazzam eserlerin kütüphanelerinde çürümeğe

¹⁸ Günaltay, *Zulmetten Nura*, Marifet Yayınları, Yayına hazırlayan Lütfü Kazancı, Osman Kazancı, İstanbul 1998, s. 28.

¹⁹ Günaltay, a.g.e. s.81.

²⁰ Günaltay, a.g.e. s.82.

mahkûm edildikleri zamandan başlar. Evet, bu zamandan itibaren ki Müslümanlar müthiş bir uçuruma, korkunç bir cehalet çukuruna doğru sürüklenmeye mahkûm oldu.

Çalışmaktan ve araştırmaktan mahrum kalmak düşünme kuvvetinin tembel ve çalışamaz hale gelmesine sebep olur. Düşüncenin tembellik kâbusu altında ezilmesi de cehalet ve taassubun karanlık gecelerini doğurur. Gerçekten de düşünceyi ve zekâyı açıp genişletecek olan İslam'a dair değerli ve ilmi eserlerin unutulmaları köşesine bırakılması sebebiyledir ki; Müslümanlar cehalet ve taassubun oyuncağı olma derecelerine düşmüşlerdir. Bu gibi eserlerin terkedilmiş olması sebebiyledir ki Araplar bir el-Kindi, İbn Heysen, İbn Rüşd; Acemler bir Nasiruddin Tusi, bir Hayyam; Türkler de bir İbn Sina, Farabi, bir Uluğbey yetiştiremediler. Büyük dehaların açtıkları çığır kapandı, gittikleri yol unutuldu”²¹.

Müslümanların fen sahasındaki kitaplarının okunmaması, bundan mahrum bırakılmasının sebeplerini araştıran Günaltay, İslam dininin ilim sahiplerine yüksek mertebeler verdiğini, bu mertebelere zahmetsizce ulaşmak isteyenler için en kestirme yolun halkın düşünce kabiliyetini uyuşturmak olduğunu söyler. İlmiye sınıfının gerilemesiyle Müslümanların cehalete sürüklenmeye başladığı iddiasında bulunur.

“*Kendini tanıyan Rabbini tanır.*” cümlesinin sırrını anlamıyorlardı. Düşünmüyorlar, düşünemiyorlardı ki fizyoloji, psikoloji öğrenilmedikçe hadis-i şerifin gerçek sırrı açığa çıkmaz²².

Günaltay İslam dünyasındaki çöküşün sebeplerinden birini gerilemiş medreselere bağlamaktadır. *Medreselerden ilk evvel felsefe ilimleri kaldırıldı. Yavaş yavaş müspet ilimlerin tamamı medreselerin sıcak kucağından uzaklaştırıldı. Nihayet az bir müddet sonra müspet ilimlerin isimleri bile unutuldu gitti. Artık Farabi, el*

²¹ Günaltay, a.g.e. s.141-142.

²² Günaltay, a.g.e. s.143.

*Kindi, İbn Rüşd, İbn Sina gibi zatların isimleri medrese kubbeleri altında çınlamaz oldu*²³.

Günaltay'ın tanınmasında büyük rolü olan bu eser; birinci ve ikinci baskıdan on yıl sonra üçüncü baskısını yapmıştır. Ancak Günaltay ilk iki baskıdan (1915) farklı olarak üçüncü baskıya (1925) bazı ilaveler ve değişiklikler yapmıştır. Bu durum Cumhuriyet dönemi ile birlikte gelen değişikliklere bağlanabilir.

3.1.2. Fennin En son Keşfiyatından²⁴

Şemseddin Günaltay Midilli İdasi Müdürü olarak görev yaptığı tarihlerde kaleme aldığı eserini Batı'nın bilimsel ve teknolojik yeniliklerinden memleketindeki insanları haberdar etmek maksadıyla yazmıştır. Telsiz telgraf, telsiz telefon, telsiz telemekanik, televizyon, katod, lenar, röntgen, x ışınları, radyoskopi, radyografî, .iyonlar, elektronlar gibi konularda bilgiler verdiği kitabı sade ve açık bir dilde yazılmış ve anlaşılır olmasına özen gösterilerek şekillere de yer verilmiştir. Kitabın içeriğinin daha iyi anlaşılabilmesi için mukaddime ve başlangıç kısımları tarafımızdan Latin harflerine çevrilip aşağıda verilmiştir:

Mukaddime: Bir millette kütleyi teşkil eden efrâdın seviye-i irfanları ne kadar te'âlî edilirse o millet pâye-i tekâmül ve sa'âdete o nispette emin ve seri' hatvelerle ilerleyebilir.

Arada derin bir uçurum bırakmak üzere; bizi ilmen irfânen fersah fersah geçmiş olan Garb akvâmı bile, seviye-i avâmı yükseltmek ihtiyacından vareste kalamamışlardır. Bu uğurda her gün yığın yığın ortaya atılan kitapların adedi bizi derin derin düşündürmelidir.

²³ Günaltay, a.g.e. s.154.

²⁴ Şemseddin Günaltay, *Fennin En Son Keşfiyatından*, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekası, İstanbul 1912.

Mahdud dimâğlara münhasır olan mebâhis-i fenniyyeyi, riyâziyât ve nazariyât-ı aliyyeden mümkün mertebe kurtararak sade ve açık bir tarzda avâma anlatabilmek için hiçbir fedakârlıktan çekinilmemesi bu fikre yani seviye'î avâmı yükseltmek maksadına mübtenidir.

Bizde mekâtibe mahsus klasik eserlerin bile nadir oldukları düşünülürse esbâb-ı inhitâtımız kendiliğinden meydana çıkar.

Bir milletin teâli-i ruhisi edebiyat-ı hakikiye ve içtimâyâta aid ciddi kitapların tamimi ile temin edebileceği gibi terakki-i maddi ve dimâğsı da fenni kitapların teksirine mütevakkıftır. Mamafih yalnız kitap bolluğu da fâide vermez. Hem nâf'î kitaplar çoğalmalı, hem de halkta bu gibi eserlerin mütalaasına karşı bir rağbet uyanmalıdır.

Neşrine ictisâr edilen bu eser fennin en son keşfiyât ve nazariyâtına ait mebâhise tahsis edilmiş ise de mebâhis-i mezkurenin sühuletle anlaşılabilmesi için ceryan-ı elektriki, endüksiyon, elektriki, savt, âd'î telefon, mikrofon gibi bazı lüzumlu kısımların dahi kitaba ilavesine mecburiyet görülmüştür. Fünûn-u müsbit tahsiline hâhişkâr mekâtib ve medâris talebesi eserin mütalaasından müstefid olabilecekleri gibi fennin muhtera'at-ı hayret-engîzinden haberdar olmak isteyen herkes de – mümkün mertebe açık yazılmış olan – bu kitapta merakını teskin, fikrini tenvir ve muamma gibi görülen şeyleri hal ettirecek esaslı ve kat'î malumât bulabilir.

Başlangıç: Telsiz telgraftan maksat; isminden dahi anlaşılacağı vecihle: ara yerde tel vesâir olmaksızın iki merkez beyinde muhaberât-ı telgrafiyeyi temin edebilmekten ibarettir.

Telgraf-ı keşide olunan istasyona merkez-i mersule (Poste Transmetteur), telgrafi alan istasyonda merkez-i ahiz (Poste r cepteur) namı verilir.

Vehleten evlida tel vesair gibi arada bir vasıta-i iştirak olmaksızın iki merkez arasında muhabere icrası gayr-ı kabil gibi görünürse de; tafsilat-ı atiyenin mütâlaasından anlaşılabilceği vecihle; bu meselede adî telgraf kadar basit bir keyfiyettir. Hikmet-i tabiiye okuyanlarca lüzumsuz olmakla beraber telsiz, telgraf mebâhisinin hakkıyla anlaşılabilmesi için bazı alat-ı hikemiyeyi burada der-hâtır ettirmek faideden hali değildir. Tahattur edilmesi icap eden alet-i hakimiye: pil, mıknatıs, elektrik ve Ruhmkorff bobininden ibarettir. Kitaba derç edilen şekiller şematik olarak gösterilmiş olduklarından mebâhis-i münderice daha kolay anlaşılabilir.

3.1.3. Felsefe-i Ūlâ İspat-ı Vacip ve Ruh Nazariyeleri²⁵

Günaltay bu eserinin giriş bölümünde insan bilgisinin derecelerini tanıtır. Duyu, akıl ve iradeden söz ederek insanın üç gücünü anlatır. İnsan bu kuvvetlerden ibarettir. His ile acıyı ve talıyı tadar, kuvve-i zihniye ile bilgiyi tadar, kuvve-i irade ile de eylemde bulunur. Her yeni şey karşısında insanda oluşan araştırma şevki dört soruyu gerektirir:

O şey hangi maddeden oluşmuştur?

Bu madde o şey olabilmek için hangi sureti kazanmıştır?

O şeyin sebebi nedir?

O şeyin amacı nedir?

Eserde Günaltay felsefî bilginin yüceliğinden de söz eder. İlimlerin doğmasına yol açan felsefe olduğunu söyler.

²⁵ Şemseddin Günaltay, *Felsefe-i Ūlâ İspat-ı Vacip ve Ruh Nazariyeleri*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1923. (Bu eser 1994 yılında Nuri Çolak tarafından neşredilmiştir.) Günaltay, *Felsefe-i Ūlâ, İspat-ı Vacip ve Ruh Nazariyeleri*, Çev. Nuri Çolak, İnsan yay, İstanbul, 1994, 453 sayfa.

Deneysel bilimler dışındaki hiçbir bilimin inanmaya değmeyeceği yolundaki iddiaları hiç de ilmi bir iddia değildir. Tabiat alanında deneye nasıl güveniliyorsa tabiat ötesi alanda da düşünceye öylece güvenmek zorunludur. Aksi halde maddecilerin o kadar hararetle benimsedikleri müspet ilimlerin de yıkılması gerekir. Maddeciler böyle bir davaya kalkışacaklarına, tabiat ve tabiat ötesi alanların sınırlanmasını ve her iki alanda da uygulanacak metodların belirlenmesini isteselerdi, daha ilmi bir şekilde hareket etmiş olurlardı.²⁶

Eserin daha sonraki bölümlerinde ise ilim ve felsefenin sınırları, fen ve felsefe arasındaki bağlantılar, materyalizm ekolü ve fen, hayat ve ruh teorileri, Allah'ın varlığı konusunda materyalist-pozitivist felsefi görüşler ele alınmıştır. İslam'ın çelişmediği bilimlerin gerçek ve müspet bilimler olduğu fenni renklere bürünerek bilimsel bir kıyafete sokulmuş teoriler olmadığı ifade edilmiştir.

Bilim, fen ve felsefe arasındaki farklar ve ilişkileri konusuna yer verilmiştir.

Bilim ve fen olayları araştırıyor ise felsefe bu dereceyi geçerek eşyanın özünü araştırmaktadır. Bilim avami bilgi yerine akletmeyi ve muhakemeyi dikeyorsa, felsefe de bilimin muhakeme sonuçlarını ve delillerini derinlemesine araştırmaya çalışmaktadır. Fen olayları açıklıyorsa, felsefe de bu açıklamayı daha fazla derinleştirerek bilimin temelini açıklamaktadır. Şu halde felsefi düşünce ile bilimsel düşünce arasında materyalistlerin koymak istedikleri çekişme ve çelişki yoktur²⁷.

Eserde isbat-ı vacip konusuna değinilmiştir. Allah'ın tüm evrene kazındığı, Allah düşüncesinin bizde fitrî olduğu, materyalizm ekolünün eleştirildiği bir bölümdür.

Üçüncü bölüm hacim olarak en kapsamlı bölümdür. “Hayat ve Ruh Nazariyeleri” başlıklı bölümde bu konular hakkında ileri sürülen farklı görüşler

²⁶ Günaltay, *Felsefe-i Ülä, İsbat-ı Vacip ve Ruh Nazariyeleri*, Çev. Nuri Çolak, İnsan yay, İstanbul, 1994, s.19.

²⁷ Günaltay, *a.g.e.* s.26.

incelemiş olup İbn-i Sina, Gazali, Fahreddin Razi gibi İslam düşünülerinin ruh hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir.

3.1.4. Hurafattan Hakikata²⁸

Bu eserinde Günaltay İslam'ın yanlış inançlardan temizlenmesi amacını gütmüş, içinde yaşadığı toplumun yanlış fikir ve düşünce inançlarıyla mücadele etmeyi hedeflemiştir.

Günaltay, ilerlememize engel olan şey İslamiyet değil, bize öğretilen Müslümanlıktır. Tevekkülü yanlış anlayıp tembelliğe başladıktan sonra ve ictihad kapısını kapattıktan sonra Müslümanlar gelişme ve ilerlemeyi durdular. Müslümanlar arasında yaygın olan batıl ve hurafe inançların artarak yayılması da ilerlemeyi engellediği tezini savunur.

Müslümanların özüne dönmesi için dinin gerekliliğini bir kez daha dile getirmiştir. Geçmişte yükselip gelişen Müslümanların o zaman ki din algısıyla, bugün gerilemeye neden olduğu düşünülen din algısı arasındaki farklılıkları göstermek, hurafelerin kökenini araştırmak gibi düşüncelerinin yer aldığı kitapta İslam'ın saflığının bozulduğunu bunun geri alınmasını, İslam'da birinci esasının akıl olduğunu, İslam dinin zorbalık olmadığını ifade etmiştir.

²⁸ Şemseddin Günaltay, *Hurafattan Hakikate, Tevsi-i Tıbaat Matbaası*, İstanbul 1916, 368 sayfa. (Bu eser 1997 yılında Ahmet Gökbel tarafından sadeleştirilmiştir.) Ahmet Gökbel, *Hurafattan Hakikate*, Marifet Yayınları, İstanbul 1997.

3.2. Makaleler, Tebliğler ve Kongreler

3.2.1. Sebilürreşad ve Sırat-ı Müstakim Dergisinde Yayınlanan İslam'da

Fen ve Felsefe Başlıklı Makaleleri

Yayın hayatına Sırâtımüstakim ismiyle başlayan, 182 sayı bu isimle çıkan ve ardından Sebilürreşâd ismiyle yayın hayatına devam eden bu dergilerin yazar heyeti içerisinde yer alan Günaltay'ın makalelerine değinmeden önce bu dergiler hakkında bilgi vermenin doğru olacağı kanaatindeyim.

Gazete ve dergiler bilginin geniş kitlelere ulaştırılmasında önemli rol oynar. Sırâtımüstakim ve Sebilürreşâd dergileri de dönemini aydınlatan ve topluma yön veren yayın organlarıdır. Eşref Edip, Ebu'l Ulâ Mardin tarafından 1908 yılında çıkarılan ve başyazarı Mehmet Akif Ersoy olan bu derginin İslam dünyasında büyük bir otorite olduğunu Eşref Edip Bey'in şu sözlerinden anlıyoruz:

İlk çıktığı günlerin heyecanını unutmuyorum. Yıllarca hasretini çektiğimiz hürriyet güneşi doğar doğmaz matbaalara koştuk. Sırâtımüstakim unvanıyla ilk nüshamız çıkınca Bâbîâli alt üst oldu. Müvezzilerin Sırâtımüstakim Sırâtımüstakiim âvâzeleri caddeleri kapladı. 24 saat sürmedi, on binlerce nüshası yağma oldu. Tekrar bastık yine bitti. Arkasından ikinci nüshası yetişti.

Memleketin her tarafından telgraflar yağmaya başladı. Matbaalar gece gündüz çalıştığı halde yetiştiremez oldular. Az zamanda İškodra'dan Bağdat'a ve Yemen'e kadar bütün memleket Sırâtımüstakim'le doldu ve bütün İslam dünyasına taşmaya başladı²⁹.

Döneminin önemli yayın organı olan bu dergi, 27 Ağustos 1908/ 5 Mart 1925 yılları arasında 182 sayısı Sırâtımüstakim sonraki 459 sayısı Sebilürreşâd adıyla olmak üzere 641 sayı yayınlanmıştır. Siyasi sebeplerle kapatılan dergi 22 yıl süren

²⁹ M. Ertuğrul Düздаğ, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi*, Sırat-ı Müstakim Mecmuası, İstanbul 2013, s.4

mecburi bir aradan sonra 1948-1966 yılları arasında yine Sebilürreşâd adıyla 362 sayı daha çıkmıştır.

Dergide daha çok İslam dininin müdafaası yapılmış ve dergi bir İslam davası olarak görülmüştür. Bugün, ilim hazinesi ya da yakın tarihimizin canlı şahidi olarak tanımlanan dergide ayrıca tefsir ve hadise dair önemli konular, toplumsal ve felsefi meseleler, tarih ve edebiyata dair bahisler, ilim ve düşünce hayatına dair görüşlere yer verilmiştir.

Geniş bir yazar heyeti bulunan dergide Günaltay'da yer almıştır. İslam Dünyası'nın bilim ve felsefe tarihine dair tafsilatlı araştırmalar yapan Günaltay bu dergilerde "*İslam'da Fen ve Felsefe*" başlığı altında bir dizi makale yayınlamıştır. Bu ana başlık altında alt başlığı "Bilim Kurumlarından Hastaneler", "Bilim Kurumlarından Rasathaneler", "Bilim Kurumlarından Kütüphaneler", "İbn el-Cezle", "Şarkta İlim ve Fenne Hizmet Eden Zengin Dimağlar", "Gazali", "İbn Yunus, İbn Rıdvan", Fenniyat (Fennin Saha-ı İttılayı), On Birinci Asırda Yetişen Zengin Dimağlar gibi makaleleri onun meseleye bakışını ve maksadını gözler önüne sermektedir.

Eserlerinin çoğunda dile getirmiş olduğu İslam dininin ilmi gelişmeye bir engel teşkil etmediği yönündeki tezini bu makalelerinde de ifade etmiştir. Geçmiş yüzyıllarda İslam Dünyası'ndaki ilmi zenginliği sürekli yinelemiş ve bugün bizden ileri olan Avrupa medeniyetlerinin o devirlerde bizden beslendiğini ifade etmekten çekinmemiştir. Günaltay'ın bilim tarihi açısından önemini gösteren bu metinlerini Latin harflerine aktardığımız şekliyle veriyoruz.

3.2.1.1. Müessesât-ı Fenniyeden Hastahaneler³⁰

(Bilim Kurumlarından Hastahaneler)

Ulemâ-ı İslamiyye (İslam bilginleri) tarafından fenn-î tıbbî ne derecelerde ehemmiyet verilmiş olduğu ahlâfa (sonraki kuşaklara) yadigâr bırakmış oldukları kütüphaneler dolusu âsârın (eserlerin) tetkikinden (araştırma) anlaşılabilir. En meşhur erbâb-ı fen ve hikmetin, terâcim-i ahvâl (biyografi) ve âsârına (eserlerine) tahsis edilen sahifelerinin mütâlaasından, bunlardan hemen kısm-î küllîsinin fenn-î tıpta pek vasî (geniş) bir iktidar, pek derin bir hazâkâta (bilginliğe) mâlik oldukları istidlâl (delil) olunabilir.

Etıbbâ-ı İslamiye tedrîsâtlarını (bimaristanlar) hastahaneler dâhilindeki dersanelerde icrâ ettiklerinden buralar hem hastahane hem de birer tıp fakültesi halinde idiler. Bu sayede şakirdân okudukları nazariyât-ı ilmiyenin (ilmi düşüncenin) bîl- fiil tatbikat-ı amelîyesini de (uygulama) görürlerdi. En meşhur bilâd-ı İslamiye’de (İslam şehirlerinde) tesis edilmiş olan hastahanelerin tadâdına (sayımına) şule-i marifetin (ilim kıvılcımının) ilk merkez-i inşâ-ı olan Bağdat’tan başlıyoruz:

Bağdat Bimaristanları: Bağdat’ta on birinci asrı mîlâdinin başlangıcından itibaren müessesât-ı sıhhiye (sağlık kurumları) tesisine başlanılmıştır. Meşhur Huneyn bin İshak bu hastahanelerden birinde tedris eylemişti. Bağdat’ta ilk bimaristanın Harun el Reşid tarafından bina edildiği mervidir (bilinmektedir). Fakat gerek Bağdat, gerek mülhakâtında büyük hastahanelerin inşası dördüncü asr-ı hicriye tesadüf eder. Filhakika bu asırda idi ki; Halife Muktedir’in vüzerâsından Ali bin İsa Bağdat şehrinde mükemmel bir bimaristan tesis ederek idaresini meşâhîr (meşhur)

³⁰ Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) ,Cilt: 10, Sayı: 248, s.224-246

etıbbadan Ebû Said Osman el Dımışki'ye havale ve hastahanenin her türlü masârifini (harcamalar) deruhte (üstene almak) eylemişti. Ebû Said Osman, aynı zamanda Bağdat'ın diğer hastahaneleri ile Mekke ve Medine'deki hastahanelerinde müfettiş-i umumiliğine (genel müfettişlik) tayin edilmiştir. Osman Dımışki'ye meşhur Sabit bin Kurra halef (yerine geçme) olmuştur.

Müşarünileyh mahdumu (oğlu) Sinan bin Sabit pederinin tercüme-i haline (biyografi) dair yazdığı eserde Abbasiler devrinde Bağdat'ta tesis edilen بیمارستان hakkında malumât-ı mevsuka (güvenilir bilgi) vermiştir. Sinan bu eserinde diyor ki: Pederim Sabit Bin Kurra, Halife Muktedir tarafından hastahaneler ser-i tabâbetine (başhekim) tayin ve nezâret-i umumiyyede vezir Ali Bin İsa'ya tevdi edilmişti. Bir sene hastaların miktarı çoğalmış olduğundan vezir pederime gönderdiği bir tahrirat da (yazışma): Etıbbâ'nın hastaları her gün taht-ı nezarete (gözlem altında) bulundurarak egdiye (gıda) ve ilaçlarını bizzat vermeleri ve tedavilerine son derece itinâ etmeleri lüzumunu iş 'ar (yazarak bildirme) etmişti. Pederim derhâl o emirlerin harfiyen icrâsı ve esbâbına (sebeplerine) tevessül (girişme/ el atma) etti. Vezir ikinci bir tahriratla civar kasaba ve karyelerdeki (köy) hastahanelere bakmak üzere lâzım gelen ilaçları hamilen seyyar tabipler i'zâmını (göndermek) ve bunların müslim ve gayri müslim bütün ahaliyi tedaviye ihtimam etmelerini emir buyurdu. Pederim derhal icap eden hekimleri bi'l-intihap (seçimle) muâlleccât-ı lâzıma (gerekli ilaçlar) ile beraber mülhakata (merkeze bağlı olan yerler) i'zâm (gönderme) eylemiştir. Hastahanelerin masarifat-ı yevmiyesi (günlük masrafları) mütevekkilin validesi tarafından vakf edilmiş olan akaret (kira) bedelinde tesviye (düzenleme) edilmekte idi. Hicretin 306. senesinde pederim Bağdat'ın Sukuhi Yahya mahallesinde Elside Hastahanesinin resmî küşadını (açma) icra etti. Buranın masârifâtı için mahiyye

(aylık) altı yüz dinar sarf ediliyordu. Yine bu sene esnasında idi ki; pederim Halife Muktedir'i kendi namına bir hastahane tesisine teşvik eyledi. Halife pederimin tavsiyesi veçhi ile Bağdat'ın Bab-el Şam cihetinde Bimaristan-ı Muktediri'yi tesis ve inşa etti. Halife bu hastahanenin masarifine medar olmak (dayanak/yardımcı) üzere mahiyye (aylık) 200 dinar tahsis eylemişti.

Yine bu tarihlerde halife Muktedir'in vüzerasından (vezirlerinden) İbn el Fırat da Bağdat'ta bir bimaristan inşa eylemiştir.

Miladın 977 tarihinde Bağdat'a giren Ali Büveyh'den, Adudüdevle fûnûn ve sanâyinin (sanatlar) en büyük hamilerinden olduğu cihetle her türlü müessesat-ı ilmiyenin teksirine (çoğaltılmasına) son derece bezl-i (bol bol) mesai ederci. Binnisbe kayz (çok sıcak yaz mevsimi) olan devir şevketi pek çok müessesât-ı nâfia (faydalı kurumlar) ile pirâyedârdır (donatılmıştır). Bu meyânda müşarünileyh tarafından 368 tarihinde Bağdat'ta tesis edilmiş olan Bimaristan-ı Adudi'yi yâd edebiliriz. Bimaristan-ı Adudi'nin Bağdat ahalisine o kadar çok faidesi olmuştur ki; halk bu bina-i muazzamın sene-i devriyesine tesadüf eden günlerde icra-ı şâdmânî (sevinçli) etmeye itiyâd (alışkanlık) etmişlerdir. Adudüdevle meşâhîr-i etıbbadan bir heyet teşkil ederek bimaristan inşasına en ziyade elverişli sıhhi bir mahal tayin edilmesini emir etmiş olduğundan heyet-i ledi (ihtiyaç anında) taharri (araştırma) için Bağdat'ın cihet-i garbiyesindeki köprü kenarını münasip görmüşler ve bimaristan burada inşâ olunmuştu.

Hastahaneye 24 kadar tabip tayin olunmuştu. Ettıba-i mezkure (zikredilen) arasında İbrahim bin Bakus, Ebû el Hasan, Ebû Yakup el Ahvazi, Cibril bin Abdullah, Ebû el Hasan Sabit bin Sinan, Ebû Munzur, Said bin Beşr gibi meşâhîr de bulunurdu. Hastahaneye tayin edilen etıbbadan her bir nev-i hastalıkta mütehasıs

(uzman) idi. Mürâcaat eden hastalar evvelâ bir heyet tarafından muayene edilir ve hastalığının nevine (çeşit) göre mütehassısının dairesine gönderilirdi. Hastahane ettıbbası meyanında cerrah, kan alıcı ve çıkıkçılar da mevcut idiler. Beşinci asr-ı hicride Bimaristan-ı Adudi ser tababetinde bulunan ettıbba meyanında meşhur Said bin Hibetullah'ı da görüyoruz. Said, Halife Muktedi ve Müstazhir'in hizmet-i tababetinde bulunmuş ve telifât-ı nâfiyasıyla iştihâr eylemiştir.

Said'in El Mukni unvanlı kitabı Paris kütüphanesinde mevcut ve 1007. numarada mukayyedir (kayıtlıdır).

Altıncı asırda Bimaristan-ı Adudi ettıbbası arasında Sait bin Eserdi, Eminüddeve bin Tilmiz, İbn el Maristaniye gibi marûf simâlar bulunmuştur.

İbn el Maristaniye Bağdat tarihine dair yazdığı Divanü'l İslam Elâzım unvanlı eserine Bimaristan-ı Adudi'nin bir tarihçesini de ilâve eylemiştir. İbn Tilmizi ise Akraadin namındaki eseriyle müştehirlerdir (ünlüdür). Müşarünileyhin fenne olduğu kadar edebiyata intisâbı vardır.

El Diheci'nin rivâyetine göre, Bimaristan-ı Adudi hicretin 612. senesine kadar pâyidar (devam etmek) olmuştur. Bağdat hastahanelerinde hastaların maraz (hastalık) ve ahvâl-ı maraziyelerine (hastalık durumlarına) dair bir defter tutulmak itiyâd (alışkanlık) edilmişti. Defâtir-i mezkure, teşhis-i emrâz (hastalık teşhisi) hususunda rehberlik vazifesini görürlerdi. Razi, El Muhitin'de defâtir-i mezkureden (adı geçen defterden) pek çok bahs etmiştir.

Miya Fariki Bimaristanı: Beşinci asırda Nesturilerden ve meşahîr-i etıbbadan Zahit El Ulemâ namında bir zat Ben-i Mervan'dan Nasirüd Devle'nin müptela olduğu (yakalandığı/ tutulduğu) vahim bir hastalıktan kurtulmuş olduğundan emir, bu hizmetini mükâfaten Irak-ı Arabi'de kâin (bulunan) Miya Farikin'de gayet

mükemmel bir hastahane inşa ettirmişti. Zahid el Ulemâ icap eden her türlü alet ve mualecat-i tibbiyeyi (tıp ilaçları) burada cem ederek en mükemmel bir hastahane haline getirmişti. Zahid el Ulemâ, Kitap el Bimaristan unvanıyla hastahanelerden bahis bir de kitap yazmıştır.

Irak Taraflarında Tesis Edilen Bimaristanlar: İran'da meşhur olarak başlıca dört bimaristan tesis edilmişti. Bunlardan biri Red, diğeri Merv'de üçüncüsü İsfihan'da dördüncüsü ise Şiraz'da idi. Hekim-i şehîr Razi'nin vatanı olan Red şehrindeki hastahane müşarünileyhin taht-ı nazariyatında tesis etmişti. Razi hayatının son zamanlarını bu hastahane tedavi-i tedrisatla geçirmiştir.

Merv Hastahanesi ser tababetin üçüncü asırda İsa bin Has tarafından iştilgal edildiği görülüyor. Şiraz Hastahanesi, Kutbettin El Şirazi gibi en hâzık (bilgili) bir tabib yetiştirmekle mümtazdır.

Suriye'de Müesses-i Bimaristanlar: Suriye kıtasının ekser-i bilâdında büyük büyük bimaristanlar tesis edilmişti. Bunlar arasında Kudüs-ü Şerif Hastahanesi ile Şam bimaristanları pek meşhur idi. Kudüs-ü Bimaristan en ziyade Raşidüddin Suri'nin ser-i tababeti zamanında iştilhâr eylemişti. Raşidüddin en meşhur nebatiyun-u İslamiye'den (İslam botanikçilerinden) idi. Cebel-i Lübnan'ı (Lübnan Dağı) daire-i madar (çepeçevre) dolaşarak oralarda yetişen nebatat hakkında pek çok tetetbuâtda bulunmuştur. Telif ettiği kitabına nebâtat-ı mezkurenin havâss ve evsâfını (özellikler) yazmış olduğu gibi ayrıca resimlerini de derç eylemiştir. Müşarünileyhin tarih-i irtihâli (ölüm tarihi) hicretin 629. senesine müsadiftir. Hicret-i nebeviyyenin 625. senesinde vefât etmiş olan Yakup Bin Seklap bir aralık Kudüs Hastahanesi ser tababetinde bulunmuştu.

Şam: Âlem-i İslam'da ilk hastahane Şam'da tesis edilmişti. Daha hicretin 88. tarihinde Müluk-u Emeviye'den Velid bin Abdülmelik Şam'da bir hastahane inşa ederek idaresini birkaç tabibe havale etmişti. Şam da müesses olan bimaristanlara dair oldukça fazıla-ı malumat alınabilecek menâbi-i (kaynaklar) vesâik (belgeler) vardır. Buralarda icra-i tabâbet veya ifâ-i tedrisâtla meşgul birçok fâzıl simalar tanıyoruz. Şam'ın en büyük ve en meşhur hastahanesi altıncı asr-ı hicri evâsıtına (ortalarına) doğru Müluk-u Atabey'in Nureddin Zengi tarafından inşa ve tesis edilmiş Bimaristan-ı Adudi'yi gölgede bırakmıştır.

Nureddin tarafından tesis edilen bu hastahane Büyük Bimaristan namının verilmiş olmasından Şam'da ikinci derece daha başka hastahaneler bulunduğu istidlâl olunabilir. İbn el Esir, Etabekan-ı tarihinde bahs ederken, Şam'dakinden başka daha birçok hastahaneler tesis etmiş olduğunu söylüyor. Yine İbn Esir'in rivâyetine göre müşarünileyh Nureddin Zengi; Halep, Hema, Şam vesair mahallerinde birçok da mekatip ve medaris inşâ ve tesis eylemiştir.

Bimaristan-ı Nureddin devam eden etıbbâ meyânında meşhur Ebû el Macid Bin Ebû El Hâkim gibi eâzım da görüyoruz. Ebû el Macit tıp, felsefe, ilm-i riyaziye ve hatta musikîde asrının ferdi olduğundan adalet hissi maarifperver ve kadirşinaslıkta hakikaten büyük vafına layık olan Nevreddin Bin Zengi pek ziyade mazharı teveccüh oluyordu. Ebu el Macid alet-i musikiyeden bir nev' i erganon (org) ihtirarıyla (icadıyla) iştihar eylemiştir.

Ebu El Macid, Bimaristan-ı Kebir ser tabâbetinde bulunduğu müddet zarfında hastahanenin, kıymetdâr halılarla mefruş (döşenmiş) ve gayet mükemmel ve zengin bir kütüphaneyi muhtevi olan büyük salonunda binlerce ettıbbâ ve talebeye ulum-u

tıbbiye ve hekimiye tedrisi eder ve dersten evvel her gün üç saat kadar kütüphanede mütâlaa ile meşgul olurlardı.

Bimaristan-ı Kebir ser tabâbeti bir aralıkta Mühezibeddin el Dehvar gibi bir deha-ı tıp tarafından işgal edilmişti. Mühezibeddin'in pek külliyyetli servet ve samanı vardı. Vefatında Medbedep Konağı mektep olmak üzere vakf etmiş ve bütün servetini bu mektebin masârifat-ı zaruriyesine (zaruri masrafları) terk eylemişti.

İbn Ebî Useybia, Mühezibeddin el Dehvar'dan bahs ederken diyor ki: müşarünileyh fenn-i tıpta pek derin bir vukûf, pek büyük bir şöhreti vardır. Mühezibeddin ile birinci tabakada bulunan büyük tabibler sınıfı hitam (son) bulmuştur. Biharistan ser-i tabâbette bulunduğu esnada Ümran el İsrail ve Razieddin el Rahbi gibi meşahir-i ettıbba da kendisine refâkat ediyordu. Biharistan bu üç zat devrindeki şöhreti hiçbir vakit bulamamıştır.

Mühezibeddin'den sonra Biharistan ser-i tabâbeti Razi el Rahbi'nin mahdumu (oğlu) Şerafettin Rahbi'ye intikâl eylemiştir. Şerafettin umra ve mülukun hidmeti hususiyesine girmekten müctenib (çekinmek) olmakla beraber beşeriyete arz-ı hidmetinden çekinmemiş biharistan ser-i tababeti ile beraber Mühezibeddin vakf ettiği mektepte icra-i tedrisata devam etmiştir. Şerafettin fizyoloji ilm-i Münafaa el Aza fenninde cidden mütehassıs idi. Kitap Fi Halik el İnsan ve Heyet-i Aza ve Menafia unvanlı eseri pek kıymetdârdır.

Evvelce Hıristiyan iken evahiri ömründe (ömrünün sonunda) ihtidâ etmiş (müslüman olma) olan meşahir-i etıbbadan Muvafakkaddin bin el Metran ile Tabakat el Etıbbat müellif-i şehri İbn ebî Useybia'nın ami Raşiddüdin Ali Bin Halife de bir vakitler Biharistan-ı Kebir tabâbetinde bulunmuşlardı. Daha sonra İbn ebî Useybia ile Şerafettin'in biraderi Cemaleddin de Biharistan-ı Kebire devam etmişlerdir.

Bu gibi etibba sayesinde idi ki; yedinci asrı hicride Şam, Kahire, Bağdat'ın şöhreti şayanlarını husufa (şöhretlerini karartma) uğratmıştır.

3.2.1.2. Müessesât-ı İlmiyeden Rasathaneler³¹

(Bilim Kurumlarından Rasathaneler)

İslamların (Müslümanların) terakkiyât-ı ilmiye (ilmi ilerlemeler) ve tekâmülât-ı medeniyeye (medeni olgunlaşma) olan hizmetlerini (hizmetlerini) takdir edebilmek için silsile-i makâlatımızda nam-ı faza'il ittisâmlarını (erdemli isimleri) hürmetle zikr ettiğimiz ekâbirin terâcim-i ahvâl (biyografi) ve âsâr müelliflerinin tetkiki kâfi değildir. Bu âsâr ve terakkiyâtın netâyic-i zaruriyesinden (zaruri sonuç) olan müessesât ve âbidât-ı fenniye (bilim eserleri) hakkında da bir fikir edinmek icap eder.

İslamların tesis etmiş oldukları medaris, mekatip, kütüphane, hastahane gibi âsâr-ı ilmiyeye dair asr-ı hâzır efâzıl ulemâsından (dönemin ilim mensupları) Hintli Şibli Numan Efendi hazretlerinin Urdu lisanı üzerine telif etmiş olduğu Resâil-i Şibli, İslamların bu husustaki terakkiyât-ı hayret bahşını (ilerlemedeki şaşkınlık verici gelişmeleri) pek zengin bir tarzda tasvir etmektedir.

İnsan Şark ve Garb hazâin-i irfanını (bilgi hazinesi) tetkik ettikçe; her an İslamların yeni bir muvaffakiyetine, yeni bir ihtirâına (icat) kesb-i ittilâ' (öğrenerek) ederek hayretten hayrete düşüyor. Medeniyet-i İslamiye'nin pîşgâh-ı izzeti (değerli işleri/çalışmaları) ve celaletinde (ululuk) zan-u be zemine (yere diz çökmek) tahayyül olmaktan (hayale dalmak) kendini alamıyor.

³¹ Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) , Cilt: 10, Sayı: 247, s.115,117.

İslam'da fen ve felsefe unvanı altında yürüttüğümüz sütunları yalnız erbâb-ı fünun, terâcim-i ahvâl ve âsâr-ı müdevvenisine (bir araya getirilen eserler) hasr edecek olursak, medeniyet-i ve maârif-i İslamiye hakkında o derece esaslı bir fikir vermek mümkün olamayacağı şüphesizdir.

Ancak müessesât-ı ilmiye ve medeniyenin tetkiki bize bu hususta en esaslı malumât ve kanâati verebilecektir.

İnsanlar ne kadar fâzıl (bilgili) olurlarsa olsunlar, esasen fenayâb (fenâpezîr) olmakla muttasıftırlar (vasıf/nitelik). Onların âsâr-ı ilmiye ve müessesât-ı nâfiâlarındaki (bayındırlık) namlarını ebediyen ebkâya (devamlılık kazandırma) hâdim (hizmetçi) olurlar. Yine bu gibi âsâr ve müessesât vasıtasıyla ki, mâzinin hamûle-i irfan ve terakkiyatı müstakbele intikâl eder.

İslamlar saha-ı fenne atıldıkları tarihten itibaren müessesât-ı nâfiâ (bayındırlık) ve âbidât-ı ilmiye (ilmi eserler) tesis ve inşâsına hasr-ı himmet etmişlerdir. En parlak ve en muazzamları ilk evvel Bağdat'ta a'lâ (yükselme) edilmiş olan bu gibi müessesât, İslamiyet'in intişâr (yayıma) ettiği bilâdın (beldeler) kâffesinde (hepsi), tedricen birer temsâle, birer numuneye mâlik olmuşlardır.

Bağdat, Semerkant, Kahire ve Kurtuba gibi büyük şehirlerde i'tilâ-ı (yükselme)nemâ (gelişme) olan müessesât-ı ilmiyenin miktarları birkaç âdete bile ihzâr etmemiş olduğu görülüyor. Ulûm ve fünûnun âgûşu İslamiyet'de suret-i inkişâfını tetkike medâr olmak üzere aşağıdaki sütunları medeniyeti İslamiyenin a'lâ (yükseltme) etmiş olduğu müessesât-ı ilmiye ve âbidât-ı fenniyyeye tahsis ediyoruz:

İslam'da İlmi Heyet ve Rasathaneler

Âsâr-ı Yunaniye, Hindiye, Keldaniye ve Farsiye Arapçaya nakil ve tercüme edildikten sonra İslamlar ilm-i heyetin terakkisi hususunda şâyân-ı takdir muvaffakiyet göstermişlerdir.

Esâsen evkât-ı şer'iyenin (namaz vakitleri) tayini meselesi de, İslamları şems ve kamerin hareketine dair tetkikât icrasına sevk ediyordu.

İlm-i heyet, âlem-i İslam'a Muhammed Fezari tarafından tercüme edilen Sind Hint kitabıyla dâhil olmuştur. İslamlar arasında fezâi heyetinin inkişâfı için bu ufak ş'u'le kifâyet etmiş, az zaman zarfında felekiyyâta (astronomi) dair hakikaten hayreti-bahş âsâr ve müellefât meydana getirilmiştir. Filhakîka hulefâ-i Abbasiyeden el Me'mûn devrinde evvelce bahs etmiş olduğumuz Beytü'l Hikme erkânından Muhammed Bin Musa el Harezmi tarafından gayet mükemmel bir zîc (yıldız atlası) telif ve tertip edilmişti.

Harezmi bu eserinde kevâkibin (yıldızlar) harekâtını mübin (açıklayan) cedâvil-i (çizelgeler) mükemmel derç etmişiti. Harezmi'nin kitabı o devirde fevkâlade bir rağbet kazanmış ve Endülüs eâzım-ı ulemâsından meşhur Müslüme Bin Ahmed el Murhiti'in zuhuruna kadar şöhret ve kıymeti muhâfaza edebilmiştir.

Yine Me'mûn devrinde Sincar sahrasında arzın (dünyanın) nısfunnehâr (meridyen) dairesini ölçmüş olan Musa biraderler ile Ebu Ma'ser Belhi, Ahmet bin Kesir Fergani, Sehl ibn Beşr bin Hati gibi eâzım da, âlem-i İslam'da ilm-i heyetin terakkisi için şâyân-ı tebcil-i hidemât-ı mühimmede (büyük, önemli işler) bulunmuşlardır.

Dördüncü ve beşinci asr-ı hicrilerde meşâhir-i hükemâ-i İslamiye'den Ebu'l Reyhan Biruni, Ebu'l Vefa el-Buzcani, Ebu'l Hanife Dinaveri gibi eâzım da tarih-i heyette idi. Birer nam bırakmaya muvaffak olmuşlardı. Ebu'l Reyhan tastih-i küre'yi

ilk evvel keşf etmek şerefini kazanmış ve El-Âsâr'el-Bâkiye An'il-Kurûni'l-Hâli-ye, unvanlı kitabında bu hususa dair malumâtı mükemmele vermiştir.

Mısır'da İbn Yunus telifine muvaffak olduğu dört ciltten mürekkep meşhur zici ile hadika-ı fenne (fen bahçesi) muhalled (ölümsüz) bir âbide rekz (dikmek) etmiştir. İbn Yunus'un zici o devirlerde cihanın her tarafına intişâr etmiş (yayılmış) ve her yerde en mevsuk (güvenilir) olarak tanınmıştı.

Kitap el Zic-i Alisi el Arab müellifi, zi- şehri Ebû İshak İbrahim bin Cib Fezazi de tarih-i felekiyatta (astronomi tarihi) ebkâ-ı nam etmeye (isminden sürekli söz ettirmeye) muvaffak olmuş, heyet-i şinasından Ebu el Sem ve Ebu Hamad tertibine muvaffak oldukları zicler ile fenn-i heyet de bir safha-ı tekâmül göstermişlerdir. İlm-i heyetin, âlem-i İslam'da en ziyade mazhar terki olduğu devir, yedinci asr-ı hicridir.

Bu asırda idi ki; müşâhir-i hükemâ-i İslamiye' den Nasîrüddin Tûsî zuhur etmiş ve Hülagü'ye 657 senesinde meşhur Mârâga Rasathanesini tesis ettirmiştir. Tûsî'nin meşhur ilmi olan Zic-i İlhanî 'si Marâga Rasathanesinin kütüphanesi cihana yadigâr bıraktığı muhallidat-ı azimiyedendir. Tusi, Zic-i İlhanî'yi fars lisanı üzere yazmıştır. Nasîrüddin Tûsî aynı zamanda rasat aletlerinde de pek mühim tekâmülat icrasına muvaffak olmuştur. Usturlab aletinin tekâmülü Tusi'nin semere-i dehasıdır (zekâsının ürünü). Küre ve usturlab aletlerindeki asa müşarunileyh tarafından ihtira edilmiştir.

Nasîrüddin Tûsî'den daha evvel Bedi'i Usturlab da ilmi heyete dair birkaç aleti rasadiye icat etmişti.

Tusi'nin muassırlarından Mueyyid-i Urdu, Necmettin Gazvini gibi ekâbir de felekiyun-u İslamiye meyânında ta'dâd olunabilirler.

Ulema-i İslamiye, mesai-i cihan pesendaneleriyle heyetini bir fenn-i müspet (pozitif ilimler) ve riyazi haline getirmişlerdir. Tusi ve Fergani gibi zevatın himmetleri sayesinde ki; akvâm-ı kadime (önceki kavimler) arasında pek ziyâde mergub (rağbet edilen) ve müştehir (ünlü) olan ilm-i nücüm (yıldız) kıymet ve itibardan sakıt olmuş, ilm-i nücüm namı altında ortaya atılan şeylerin vehmiyyât (gerçekte var olmayan şeyler) ve hayalattan ibaret, kıymet-i ilmiyeden mahrum esassız şeyler olduğu tahakkuk (hakikat olarak meydana çıkma) etmiştir.

Felekkıyın-u İslamiyye ilm-i nücümün vehmiyyâtı yerine riyaziyyat ve hakiki rasata meş'ar olan ilmi heyet ikâme etmiş, bu husustaki tetkikât ve rasâdatları mükemmel ve muntazam ziclerde derç eylemişlerdir. İlm-i heyetin terakkiyyâtına masruf olan hizmetler bugün Avrupa müelliflerinin bile taht-ı itirafındadır. Bu fenne dair cihan-ı marifet ihdâ (hediye) etmiş oldukları âsâr ve âlât-ı heyetiye, mesa-i mübeccelerinin (saygın işleri) her asır için muhalled (ölümsüz) birer abidesi hükmünde ilelebet pâyidar kalacaktır.

Rasathaneler

Cihan-ı İslamiye'de ilk rasathane hulefâ-i Abbasi'den el Me'mûn devrinde te'sis edilmiştir. Bağdat'ın Şemmasiye mevkinde tesis edilen bu rasathane müşahedât-ı cevriyenin (zorluk/güçlük) ilk merkez-i irfan penâhîdir (dayanak/sığınılacak yer). Az bir müddet sonra yani hicretin 214'incü senesinde Şam'da Cebel-i Kasıyun üzerinde ikinci bir rasathane daha tesis edilmişti. Ebu-l Kasım Said el Endülüs, Kitab el Tarif Tatbikat-ı Ulmen unvanlı eserinde diyor ki:

Halife Me'mûn, rasathanelerin tesisi ve âlât-ı rasadiye imaliyle rasadata başlatılmasını Yahya bin Mansur, Halid bin Abdulmelik el Mervezi, Sened bin Ali ve Abbas bin Cevheri'den mürekkeb bir heyete havale eylemişti.

Ali bin İbrahim el Şatır da Şam'da rasadat icra eylemiştir. Bu heyet erkân-ı Me'mûn'un vefatına kadar icra-i rasadata devam etmiş ve birer zic tertibine muvaffak olmuşlardı. Ebu'l Ferec, Musa biraderler tarafından Bağdat'a bir rasathane tesis edilmiş olduğunu rivayet ediyor.

Bağdat'ın en meşhur rasathanesi Ali Büveyhi'nin en şanlı ve en muhterem bir evladı olan Adudüddavle tarafından inşa edilmiştir. Adudüddavle bu rasathanenin idaresini meşahir-i heyet şinasından Ebu Sehl'e tevdi eylemiştir. Ebu Sehl rasathane-i Adudi de seyyârâtın (gezegenler) hareketine dair rasat-ı mühime (önemli gözlem) icra eylemiştir. Rasathane-i Adudiye'den sonra ondan daha parlak diğer rasathane de Mısır'da tesis edilmiştir. Müluk-u Fatımiye'den Hâkim bi Emrullah zamanında Mısır'da Cebl el Mukaddam üzerine tesis edilen bu rasathane müdüriyeti felekiyun'u İslamiye'nin en müştahir simalarından olan İbn Yunus'a tevcih olunmuştu (mevki verme). İbn Yunus'un meşhur ilmi olan zic Rasathane-i Hâkimi de geçirmiş olduğu medit (uzun süre) bir devir tetebbuu'nun mahsul-ü kıymetdârıdır. Fakat Rasathane-i Adudi, Rasathane-i Hâkiminin şa'ş'a-i şöretleri medeniyeti İslamiye'ye ab-nemun bir şeref (sonsuz bir şeref) bahş eden meşhur Meraga Rasathanesinin lemeâtı (parıltılar) karşısında pek sönük kalmışlardır. Maraga Rasathanesi Nasirüddin Tusi'nin tavsiyesiyle Bağdat muharrib şehri Hülagü tarafından inşa ve tesis edilmişti. Hülagü, Bağdat âsâr-ı medeniyyesini yakıp yaktıktan Bağdat'ın hazin irfanıyla Dicle nehrinin rengini siyaha boyattıktan sonra, birçok masraf ihtiyârıyla Meraga Rasathanesini tesis etmiş idaresini o asrın ahlaken değil, yalnız ilmen en büyük adamı olan Nasirüddin Tusi'ye havale eylemiştir.

Nasirüddün'in teşvikiyle Hülagü rasathane civarında bir de kütüphane tesis ederek burayı dört yüz bini mütecaviz âsâr-ı ilmiye ile doldurmuştu. Nasüriddin Tusi,

erbâb-ı ilm ve irfandan müteşekkil bir akademi teşkil etmiş ve ulûm ve fûnûnun terakkiyatına pek çok mesai sarf eylemişti. Zic-i İlhani Avrupa heyet-i şinasının pek ziyade mazhar-ı takdiri ve sitayişi olmaktadır. Miladın 1652 senesinde Londra'da neşr edilen tul ve arz-ı (enlem ve boylam) cevadilinin tertibinde Tusi'nin Zic-i İlhaniyye'sinden pek çok istifade edilmiştir.

Tusi heyete dair Tezkire fi İlm-il-Hey'e, Cam'el Hisab fi el- Küre Usturlab, unvanı altında bazı asar daha yazmıştır. Tusi büyük bir heyet-i şinas olduğu kadar da mütefekkir bir hâkim idi. Tasavvuf, felsefe, ilm-i kelim ve riyaziyata ait Arabi ve Farsi lisanları üzerine birçok telifâtı vardır.

Maraga rasathanesinden sonra Semerkant rasathanesi iştihâr eylemiştir. Semerkant rasathanesi meşhur Timurlenk hafidi (torunu) Uluğ Bey tarafından tesis edilmişti.

Timurlenk hafidi ve Muiniddin Şah-Ruh Ferzendi Ercümen-i Uluğ Bey, Zic-i Uluğ'u Semerkant rasathanesinde tertib ve tanzim eylemiştir. Zic-i Uluğ 1665 senesinde İngiltere'de Oxford şehrinde tab' edilmiş olduğu gibi Avrupa lisanlarının birçoğuna da tercüme olunmuştur.

Uluğ Bey zic'i kadar kıymetdar bir de şakird (öğrenci) yetiştirmiştir. Uluğ Bey'in bir şakirdi zi-irfan Ali Kuşçu heyet-i şinas İslamiye'nin en meşhur ve en son şayanlarındandır. Ali Kuşçu üstad-ı muhteremin vefatını müteakip Maverâünnehri terke Tebriz'e Uzun Hasan'a intisâb eylemiştir. Müşarünileyh tarafından hizmet-i sefâretle (elçilik) derekatı fatihe i'zam edilmiş olduğundan kadirşinas Sultan Muhammed kendisini enva'i iltifata mazhar etmiş ve de rasadata kalması arzusunu izhâr eylemişti. Ali kuşçu vazife-i sefâretin ifasını müteakip İstanbul'a avdet ederek Ayasofya'da tedrisatla meşgul olmuş ve 879 tarihinde irtihâl eyledikten sonra Eyüp'e

defin edilmiştir. Safahât-ı kamer hakkında Uluğ Bey'e takdim etmiş olduğu risale ile Fatih'in Uzun Hasan üzerine olan seferinden Mu'asker-i Hümayun'la birlikte giderken heyete dair yazdığı Risale-i Fethiye unvanlı eseri meşhurdur.

Endülüs kıtasında da birçok rasathaneler tesis edilmiş olduğu şüphesizdir. Asya ve Afrika'nın havza-i İslamiyet'e dâhil olan ekser-i biladında ikinci derecede daha birçok rasathaneler tesis olunmuştu. Rasathanelerde icra-i rasadat için mütenevvi birçok alet-i istimâl olunurdu.

Alet-i mezkurenin hemen kısmı muhtera'at-ı İslamiye' den (İslam icatları) idi. Heyet-i şinasın İslamiye tarafından en ziyade iştigâl edilmiş olan alet usturlaptır. Usturlab'ın on altı, yirmi kadar enva'ı ihtiraa muvaffak olmuşlardı.

İki kevkeb (yıldız) arasındaki bu'du(uzaklık) tayin etmek için Takiyüddin Rasıt tarafından Müşebbehe bi'l Natık denilen bir alet icat olunmuştu.

İrtifa (yükseklik) ve semt (yön) zaviyelerinin (açı) takdiri hususunda iştigal edilen zatü'l semt ve zatü'l irtifa aletleri de felekiyun-u İslamiye muhtereatlarındandır.

Meyl-i Şemsin tayini için müstamel (kullanışlı) olan Zatü'l Evtar aleti ile irtifai hususunda kullanılan Zat'ül Ş'ebety ve Zat'ül Ceyb aletleri de heyet-i şinası İslamiye tarafından keşif edilen usul-ü rasadata mahsus olmak üzere ihtira'ı olunmuş bir takım aletlerdir. İlm-i heyete dair yazılmış olan asar-ı İslamiye'de şu ta'dâd edilen aletten başka; Halka-ı İtidaliye ve Zat'ül Halak gibi bazı aletlerin tarifâtına da tesadüf edebiliriz.

Felekiyun-u İslamiye Libne aleti denilen bir alet de meyl-i külli ve ebad-ı kevakibi takdir ettikleri gibi bilad ve memalikin arz derecelerini de bununla tayin edebilirler. İslam heyet-i şinasları ilmi heyette pek büyük bir iktidar ve maharet

göstermişlerdi. Avrupalıların rakkası (sarkaç) Endülüs felekiyunundan öğrenmiş oldukları muhakkaktır. İslamların muhteraatından olan su saatleri, güneş saatleri ve kum saatlerine dair daha evvel malumat vermiştik.

Asar-ı mazide ilm-i heyet hususunda hoca-ı cihan, ulema-i İslamiye'den idi. İbn ebî Useybia diyor ki: Efrec Hükümdarı İzor ilm-i heyete ait bazı mesailin halli için öteye beriye müracaat etmiş ve hiçbir taraftan mukni cevap alamamıştı. Nihayet Musul Atabeylerinden Bedrüddin Lü'lü nezdinde bir memur mahsus göndererek mesa'il-i mezkurenin bir kere de heyet-i şinasen İslamiye'ye arz edilmesini iltimas eylemişti. Bedrüddin bu meseleleri hâkime-i İslamiye'den Kemalettin bin Yunus'a göndermiş ve müşarünileyh mesail-i mezkureyi tamamen hal ve izâha muvaffak olabilmıştır.

Avrupa heyet-i şinasından Arago, Delamir, Louvre gibi zevat, ilm-i heyetin terakkiyât ve tekâmülatı hususunda cihan-ı ilmi ve marifetinin felekiyun-u İslamiye'ye medyun bulunduğu hissi minnettarının bir tercüman-ı ihtiramları olmuştur.

3.2.1.3. Müessesat-ı İlmiyeden Kütüphaneler³²

(İlmi Kurumlardan Kütüphaneler)

Âlem-i İslam'da büyük kütüphaneler tesisine ikinci asr-ı hicride başlanmıştır. Bu devirde yazılan âsârın hemen ekserisi ahkâm-ı diniyeye (dini hükümler), vukuât-ı tarihiyeye (tarihi olaylar), eş'ar(şiiirler) ve durub-u emsâle (atasözleri) ait olup adi deriler veya bu gibi şeyler üzerine yazılmıştır.

³² Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) , Cilt: 10, Sayı: 245 ss.98-100.

İslamlar (müslümanlar) arasında zevk-i mütâlaa, cem-i kütüb merakının ne derecelerde ileri gitmiş olduğuna teşkil olunan kütüphanelerin vüsât ve zenginliğine dair bir fikir edinebilmek için Garbi'yeden Etienne Quatremêr asr-ı hâzır eâzım-ı füzelâsından Hintli Süleyman Şibli hazretlerinin âsârları tetkik edilmelidir.

Filhakika mütefekkir-i İslamiye meyânında kütüphane tesisi fikri son derece taammüm etmiş (yayılma) ve hemen her hanede binlerce kitaplardan müteşekkil bir kütüphane bulunmak ihtiyaç-ı zaruriye (zaruri ihtiyaç) hükmüne girmişti. Meşahir-i ulemadan Ebû Emir ve Ala'nın kitapları evinin tavanına dayanacak derecede cesim bir kütle teşkil ettiği meşhurdur. Daha Emeviler devrinde Halleddin Bezi el Câbir ve Cafer Sadık'ın haneleri kitab-ı fenniye ile mâli idi. Fihrist müellifinin beyanına nazaran Cabir'in yalnız kendi telifâtı olan kitapların adedi iki yüzü mütecâviz bulunuyordu. Bu kitapların birçoğu tarih, tıbbiye, felsefeye, tabâbete ve kimyaya ait idi. Resmi ve umumi kütüphanelerin zenginliği ise insana hayret verecek derecede idi. Ulûm ve fûnûnun bugünkü terrakiyâtına (ilerleme) ve sanatın mükemmeliyetine bahs ettiği sühuletlere (kolaylık) rağmen elyevm (bugün) dünyanın en zengin yegâne darü'l-kütübü olan Pers kütüphanesinde iki milyon sekiz yüz bin kadar kitap mevcut olduğu halde Ehl-i Salib'in barbarlar tarafından ihrâk edilen (yakılan) Trablus kütüphanesinde üç milyon kitap bulunduğu ecnebi müverrihlerin bile taht-ı itirafındadır. Kahire'de Fatimilerin inşa ettiği kütüphane 18 büyük salondan ibaret ve iki milyon kadar kitabı cem idi.

Hekim-i şehir Nasirüddün Tusi'nin tavsiyesiyle Hülagü tarafından Meraga'da tesis edilen kütüphanede ise dört yüz bin cilt kitap bulunduğu muhakkaktır.

Kurtuba hekim kütüphanesinin muhteviyatı da yine bu miktara bâliğ (varan/yetişen) olurdu. İnsan bu rakamların delâlet ettiği kitapları bunları nasıl bir

azim ve himmetle telif ettiklerini, ne derece mesârif-i ihtiyari (kişisel harcama) ile istinsah (çoğaltma) olduklarını düşündükçe saatlerce hayret olmaktan kendini alamıyor.

Kütüphanelerin teksiriyle memalik-i İslamiye'nin her tarafına intişârı üçüncü asr-ı hicride başlar. Filhakika bu asırdan itibaren ki bilâd-ı İslami'yenin her tarafına hususi ve umumi birçok kütüphaneler tesis etmiş olduğu görülüyor.

Üçüncü asrın nısf-ı ahirinde Mûstansir'in inşa ettiği mektep ittisâlinde seksen bin cilt kitabı muhtevi birde kütüphane tesis eylemişti. Bağdat kütüphaneleri hulefa-i Abbasîyenin alayı şanını temin eden esbâbdan biri gibi ad olunabilir. Harun el Reşid tarafından tesis edilmiş olan Beyt'ül Hikme Bağdat kütüphanelerinin anasıdır. Beyt'ül Hikme, bilâhere Me'mun zamanında daha ziyade bir şöhret kazanmış daha ziyade zenginleşmiştir. Bu kütüphanede âsâr, Arabî'den mâadâ (dışında) Rumca, Hintçe, Süryanice ve Farsça yazılmış pek çok ve kıymetdâr kitaplar mevcut idi. Beyt'ül Hikme sade bir kütüphane değildi. Burası aynı zamanda tercüme, istinsah (çoğaltma), telif ve tedris ile meşgul olan eazımın da (kişiler) makarr-ı ictimai (toplanma merkezi) idi. Kitapların mütalaa için müracaat eden zevât husus-u mütalaa salonuna girer ve istediği kitabı alarak mütalaa ve tetkik edebilirdi. Beyt'ül Hikme'ye nezaret hususunda bir memur-u mahsusa tevdi edilmişti.

Bu memura Sahib-i Beyt'ül Hikme unvanı veriliyordu. Me'mun zamanında Beyt'ül Hikme'ye devam eden eazım arasında Musa Biraderler, Muhammed bin Musa el Harezmi heyet-i şinas-ı şehir Ebû Mansur Mevsuli ve Fazl-ı ibn Nevbahtî gibi erbab-ı fenn pek ziyade iştihar (meşhur) eylemişlerdi.

Ali Büveyhi Adüddövele'nin veziri Bağdat'ta Beyt'ül Hikme tarzında ikinci büyük bir kütüphane daha tesis eylemiştir.

381 tarihinde tesis edilen ve on binden ziyade kitap cem ‘i olan bu kütüphane maatteessüf (ne yazık ki) Selçuklulardan Ertuğrul’un Bağdat’a girdiği esnada kazara muhterik (yanma) olmuştu. Pek kıymatdâr âsâr-ı nâdire ile mali olan dar’ül kütübün mahv ve tebâh olması ulûm ve fûnûn için zaiyat-ı azimedendir (büyük kayıp). Bu suretle mahv olan kütüphaneler daha pek çoktur: altıncı asr-ı hicride Nişabur’da zuhur eden bir ihtilâl esnasında yüz binlerce âsâr-ı ilmiye ile mali beş kadar kütüphane kâmilen yanıp mahv olmuştu.

Lêon Africain vaktiyle Fas ve Marakeş’de pek çok kütüphaneler bulunduğunu beyan ettiği halde bugün oralarda o derece meşhur tek bir kütüphane kalmış olduğu bile meşkukdur (şüpheli).

Mağrib’de otuz altı bin ciltten mürekkebe bir kütüphane teşkil etmiş olduğuna dair bir kayıt vardır. Demek ki bu kütüphane de kanlı ihtilaller, suzişli (ateşli) muharebeler esnasında mahv olup gitmiştir.

Endülüs kütüphaneleri, Bağdat dar’ül kütüpleri ile rekabet edebilecek kadar zengin ve kesretli (bol) idiler.

Casiri Endülüs kütüphaneleri ile meşhur birçok şehir ta‘dad ediyor. Endülüs kalesinde ilk kütüphaneleri tesis eden zat Müluk-u Emeviye’den Hekim bin Nasır’dır. Hekimin Kurtuba sarayında teşkil etmiş olduğu kütüphane müteaddid (çeşitli) salonlardan mürekkebe idi. Kitaplar ait oldukları fenlere göre kısım kısım ayrılmış, suret-i mükemmelde katalogları tertip edilmişti. Hekimin kütüphanesinde bulunan kitapların dört yüz bin cildi mütecâviz olduğu İbn Haldun tarafından beyan edilmektedir. Yalnız şiir ve edebiyata ait olan kitapların katalogları 44 cilt kitap teşkil ediyordu.

Hekimin kütüphanesinin tesisini müteakip bu yolda darü'l-kütüb teşkili Endülüs'ün her tarafında zaruri bir ihtiyaç halini almıştı. Yalnız Gırnata'da yetmiş kadar umumi büyük kütüphane tesis edilmişti. Hususi kütüphanelerin miktarları hakkında bunlara kıyasen bir fikir edinmek kâbilidir (mümkün).

Mülûk-u Fatimi'den Aziz Billah'ın Mısır'da tesisine muvaffak olduğu Hazinet'ül Kütüb hakikaten bir gencine-i irfan (bilgi hazinesi) idi. Bu kütüphanede bir milyonu mütecâviz kitap cem edilmiş olduğu Makrîzî'nin cümle rivayetindedir. Terâcim-i el Hikme müellifinin ifadesine nazaran bu kitaplardan on sekiz bini fûnûn ve felsefeye ait olduğu gibi birçok da alet-i hendeseye ve rasadiye bulunmuş.

Vâhayfâ ki (ne yazık ki) kütüphane-i irfan olan bu emsali kütüphaneler Mısır'da zuhur eden ihtilâller neticesinde kâmilen mahv olmuştur. Bu kitaplardan bir kısmı Nil'e atılmış bir kısmı da ciltleri tamamen sökülmiş ve kumlar içine bırakılmıştı. Rüzgârlar bu kitap kütleleri üzerine kum yığarak birer tepe haline getirmiş olduğundan bunlara Tell el Kütüb namı verilmişti.

Bilahare Hâkim bi Emrullah Mısır'da Dar'ül Hikme namı altında daha büyük ve daha mükemmel bir kütüphane tesis eylemiştir. Dar'ül Hikme'nin mütalaa salonlarına kıymetdâr halılar ferş edildiği gibi kapı ve pencereleri de müzeyyen perdelerle mükemmel bir hale konulmuştur. Dar'ül Hikme'nin bir nazar ve müttehid hafızı kitapları vardı. Bu memurlar kitapların muhafazasına Dar'ül Hikme'nin nezafetine (temizlik) bakmakla mükellef (sorumlu) idiler. Dar'ül Hikme bi'l cümle erbab-ı mütalaaaya küşada bulunduruluyordu. Burada kitap istinsah (çoğaltmak) isteyenlere kâğıt, kalem ve mürekkeb gibi lüzumatı kâmilen meccanen (parasız) veriliyordu.

Ekâbir-i ilmiyenin Dar'ül Hikme dâhilinde münazarat ve mebahisât-ı ilmiyede bulunmalarına da mesağ (izin) vardır. Dar'ül Hikme'de bulunan kitapların adedi yüz bini mütecaviz (aşkın) olduğu muhakkaktır. Daha sonra Selahaddin Eyyubi Mısır'da kütüphane tesisi eylemiştir.

Suriye'de büyük ve resmi kütüphaneler tesisi Nureddin Zengi zamanına müsadiftir (rastlar). Müşarünileyh Şam, Halep, Humus vesair şehirlerde Hazain-i Nuriye namı altında birçok kütüphaneler tesis edilmiştir.

Nureddin'in derslane-i feyyazında perverişi-yâb (beslenen) irfan olan Selahaddin Eyyubi bu hususta müşarünileyhin âsârına iktifa etmiş ve Suriye'de müteaddit (birçok) kütüphaneler inşasına muvaffak olmuştur.

Yakut el Hamevi'nin Mucemü'l Buldan unvanlı eserinden anlaşıldığına göre Horasan kıtasında da vaktiyle pek zengin ve müteaddit kütüphaneler mevcut imiş. Müşarünileyh pek çok istifade etmiş olduğu kemal-i minnetle yâd ettiği Merv şehrindeki on kadar kütüphane hakkında devr-i daraz (devrin bilgisi) mâlumat vermektedir.

İbn Sina'nın dar'ül feyz olmakla meşhur Emir Nuh ibn Mansur'un kütüphanesinde pek kıymetdâr ve pek nadir âsâr-ı ilmiye ve fenniye cem bulunduğu Hazret-i üstadın müellefatındaki beyanından anlaşılıyor.

Nam-ı irfan ittisamları ilm-i İslam'ın şaşaa'i iftiharıyla birer hüzme-i mebahisatı (bir dizi konu) bahş eden eazım-ı fuzalanın hususi kütüphanelerinin zenginliğinde cidden mucib bir derecede idi.

Mesela İbn Cezle vefat ettiği zaman Kayravan'da bıraktığı yüzlerce deve yükü ağırlığında idiler. Bağdat'a Reis el Etibba tayin olunan Eminüddevle ibn el Tilmizi'nin Kütüphanesi de zenginliği ile iştihâr eylemişti. Eminüddevle hususi

kütüphanesinde yirmi bin ciltten ziyade âsâr bulunduğu mütevâtirdir (şüphesiz sağlam haber). Meşahir-i ulemadan ve üdebadan (yazarlar/edipler) Asmai'nin hanesinde kitaplardan geçecek mahal bulunmazdı. Beşinci asırda yaşayan Emir Mübeşşiri İbn Fatık'in hususi kütüphanesine de herhangi fenne dair olursa olsun aranılan kitabın bulunmaması kâbil değildir. Kendi bütün ömrünü bu kitaplar arasında mütalaayla imrâr (geçirme) eylemiştir.

Hususi kütüphanesiyle meşhur El Muvaffak ibn Mutran kitap istinsahıyla (çoğaltma) mükellef üç memur istihdam ederdi. Bunlar gece gündüz İbn Mutran'ın kütüphanesi için âsâr-ı nadire istinsahıyla meşgul olurlardı. İbn Mutran vefat ettiği zaman kütüphanesinde bizzat istinsah ettiği âsârdan maad (başka/dışında) on bin cilt kitap bulunmuştu. Ebû Muzaffer ibn Marif zengin bir kütüphaneye malikiyetiyle iştihâr eylemişti. Müşarünileyh bütün kitaplarını gayet müzeyyen surette tecellid etmeyi itiyâd etmişti. Kitap cemi hususunda en çok masraf etmiş olan zevat meyanında Gazan Han vüzerasından Reşidüddin mümtaz bir mevki işgal eder. Müşarünileyh kütüphanesine cem etmiş olduğu kitapların yalnız istinsah ve teclidi (ciltleme) için altmış bin dinar yani 900.000 frank sarf etmiş olduğu meşhurdur.

Kıymetdâr ve zengin kütüphaneleriyle iştihâr eden ekâbir meyânında hicret-i nebeviyenin 646 tarihinde vefat eden Teracim-i el Hikma müellif fazılı Cemalüddin İbnü'l Kıfti birinci tabakada ta'dad olunabilir.

Kütüphane-i irfan beşeriyeye Teracim-i el Hikma gibi a'sârı (yüzyıllar) teâkub ettikçe (birbirini izlemek) kıymeti de o nispette artan bir eser-i muazzam yadigâr ederek cihan-ı marifeti kendisine ebediyen minnettar bırakmış olan Cemalüddin bütün hayatını bu kıymetdâr kitaplar arasında geçirmiş. Mütalaatına ve tetkikat-ı ilmiyesine mânia (engel) teşkil eder havfiyle (korkusuyla) izdivaç bile

etmemiştir. Vefatında elli bin dinar kıymetinde tahmin edilen kütüphanesi Halep emirine vasiyet ve terk eylemiştir. Cemalüddin müluk-u Eyyubiye devrinde mesned-i vüzerata nail olmuştur. Müşarünileyh Teracim-i el Hikma'dan başka Mısır Fatimilerinin ve müluk-u Selçukiye'nin de mükemmel tarihlerini yazmıştır.

Fihrist müellifi şehri Muhammet ibn İshak ile Uyun'ül Enba fi Tabakat'il Etibba unvanlı eseri meşhur İbn ebî Useybia' da gayet zengin bir kütüphaneleri bulunduğu zan ve tahmin edebiliriz. Filhakika fihrist ve tabakat'ül etibba gibi mükemmel eserlerin meydana konulabilmesi behemehâl (herhalde) gayet zengin bir kütüphane sahibi olmaya mütevakıddır (beklenir/umulur).

İslam'ın edvâr-ı şaşaa'i dârende (görkemli devirler) zenginlik ve kesret-i (bol/çok) kıymetleriyle iftihâr edilen bu kadar hazâin-i muarrifden (bilinen hazineler) bugünkü Müslümanların kalabilmiş olan miktarı binnisbe (nispeten) pek az ve adetâ hiç mesabesindedir (hükümünde). Âlem-i İslam'da bu gibi cihan-ı kıymet hazinelerinin ziyâna ebediyen eşk-rîz (gözyaşı döken) teessürü (üzülen) olsa cabadır. Zengin ve meşhur kütüphanelerden ekserisi (çoğu) ihtilâller, isyânlar kanlı muharebeler esnasında yanıp mahv olmuşlar veyahut sırf saike-i cehl (cahillikten dolayı) ve taassupla (yandaşlıkla) yok edilmiştir. Trablus, Şam, Mısır, Endülüs, Bağdat ve Nişabur kütüphaneleri esna-i harp (savaş sırasında) ve cidalde mahv edilmişti. Hele ki Bağdat'a Mısır'a hücumları maarif-i İslamiye için nasıl bir felaket kasırgası olmuş ise Ehl-i Salib'lerin de (Haçlılar) Suriye'ye tehacümları (saldırı) o kadar ve belki onlardan daha ziyade tahrifat-ı ilmiye (ilmi yıkıntı) intaç olmuştur (neden olma). Hülagü Bağdat'a girdiği zaman kitapların bir kısmını kerpiç makamına istimâl ederek (kullanmak) hayvanlarına ahır yaptırmıştı.

Kütüphanelerden bazıları da sırf eser-i kin ve intikam veya saike-i cehl ve taassupla (yandaşlık) mahv edilmişlerdi. Altıncı asr-ı hicrinin nihayetlerine doğru Bağdat'ta vasi (geniş) bir meydan dâhilinde saike-i garaz ve taassupla kütüphanelerinin yakıtıldığı rivayet ediyor.

Yunan kitaplar arasında İbn Heysem'in ilm-i heyete dair olan müellefat-ı aliyesi de bulunuyormuş! Aynı felakate daha ziyade müthiş, daha ziyade amansız olmak üzere Endülüs kütüphaneleri de maruz kalmışlardı. Muhiddin Yusuf saike-i cehl ve taassupla âsâr-ı fenniye ve felsefeye kâmilen mahv etmeye azim eylemişti. Bir halde ki meşhur (İbn Zahir) âliyesinden başka hiçbir kimse hanesinde bu gibi kitaplar bulundurmaya cesaret edememişti. İspanyolların Endülüs'ü istilaları tamir ve iadesi na-kabil (mümkün olmayan) zayıatlara sebep olmuştur. Barbar İspanyollar Endülüs'e girdikleri zaman ellerine geçen kitapları kâmilen yakmış, kütüphaneleri hak ile yeksan etmiş, âsâra dair ne görürlerse kâffesini yakıp yıkmış, bir vakitler irfan ve medeniyetin kemaline a'la etmiş olan Endülüs'ü haşyet-i enkaz bir harabeye cehl ve taassupla çevirmişlerdi.

Avrupa müelliflerinden Conde'nin itiraf ettiği üzere İspanyolların Endülüs'de yalnız umumi meydanlarda yaktıkları kitaplar miktarı bir milyonu mütecaviz ediyordu.

Müthiş yangınlar, bi aman tahriplerden kurtularak son asra kadar intikal edebilen âsâr-ı fenniye-i İslamiye'de bugün maalesef hakiki varislerin elinde bulunmuyor. Yüz milyonlarca hazain-i irfan bugün Avrupa kütüphanelerini tezyin etmektedir (süslemek). Fransa'da Paris, İspanya'da Escorial, Avusturya'da Viyana kütüphaneleriyle Avrupa'nın sairî biladındaki (diğer şehirler) müessesat-ı ilmiyeler bu gibi âsâr-ı aliye-i İslamiye bekayasıyla (geride kalanlar) mâlâmâldır (doludur).

Şark kütüphanelerinde kalabilmiş olan kıymetli kitaplar da yüzlerce liralara feda edilmek suretiyle buldukları mahallerden aşırılarak Avrupa kütüphanelerine götürülmektedir. Kıymeti takdir ve muhafaza edilebilen mevrusat (miras) behemehâl bir gün kadirşinas ellere geçmesi umûr-u tabiyedendir. Bunlar düşünülürse bu hususta şayan-ı tevbihe nefret (eleştiriye, azarlamaya layık olan) olan Avrupalılar değil, miraslarını hüsn-ü muhafazaya itina ile onlardan istifade etmeye çalışan Şarklılardır.

3.2.1.4. Şarkta İlim ve Fenne Hizmet Eden Zengin Dimağlar³³

Şarkın ağuş-u pür ismetinde (temizlik ve saflık dolusu kucağında) kemâl olmuş nice zengin dimağlar nevar (parlak) zekâlar vardır ki ahlafların kadir naşinaslıkları (değer bilmezlik) yüzünden isimleri unutulmuş, eserleri köşe-i nisyana (unutulanlar köşesi) atılmış, mesailerinden ilim ve fenne olan hizmet-i güzidelerinden (seçilen) haberdar olmak şöyle dursun âlem-i İslam'da bu gibi eazımın gelip geçtiklerine bile ihtimal verilemeyecek derecelerde gaflet gösterilmiştir.

Maalesef bu sahabe-i gaflet (habersiz Müslüman) olan başka tetkikimizde bir sütte (perde) keşfe halinde pâyedârdır.

Garpta yetişen ve ilmi fûnûna az çok bir hizmeti sebk eden (ilerleyen) zevat namına yer yer rekz olunan abideler, neşr olunan kitaplar nazarı itibare alınırsa lakaydimizin (ilgisizliğimizin) derecesi belki takdir olunabilir.

Bugünkü iflas ilmi ve içtimaimizin esbâbı taharri olurken (sebepleri araştırılırken) tamik-i nazar (derin düşünce) ilerlerse, aruk-u hayatımızı (yorgun) atıl

³³ Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) , Cilt: 8. Cilt , Sayı: 196, ss.142-143

(yararsız) bir olan lakaydın bu hususta pek mühim bir musir (ayak direnen / fakir) olduğuna hüküm etmemek kabul olamaz. Erbabı kemalin mezâyâi âliyesini (yüksek meziyetlerini) takdir ve layık oldukları derecede tebci (ululama) edebilmek için kemâlât-ı ilmiyeden az çok nasıpdâr olmak icap eder.

Bir Garp edibinin dediği gibi cem-i ilim ve marifet-i maddeden fenayıb olsalar bile- hakikatte bir hayat-ı cavidaniye (kalıcı) mazhardırlar. Fakat bu hayatı ebediye tecelli ettirecek onların ahlafıdır. Şark senelerinden galiz bir kâbus –u cehalet (yoğun cehalet kâbusu) ve zillet (küçük görme) altında uyuşa uyuşa o derece bihuş (şaşkın) o kadar atıl (yararsız) bir hale gelmiştir ki; bugünkü Şarklıların bir vakitler asırlarca cihana hizmet-i irfan ve medeniyet neşretmiş olan eazımın ensali (kuşakları) olduklarına hakk-ı ıstibah (kuşkuya düşme) olunabilir. Meskenet (miskinlik) o dereceyi bulmuştur ki bir Şarklının kudreti iradiye ve fikrîyeye malik olup olmadığına bile insanın tereddüt edeceği geliyor. İslam'ın ikad ettikleri (yaktıkları) meşale-i irfan ahlaf için bir mısbah (kandil) rehnüma (yol gösteren) olursa şâhrâha-i terakkide (ilerleme yolunda) yeniden yeniye pek çok şeyler daha keşf olunabilir.

Bir mütefennin veya bir kâşif hiçbir zaman kendisinden evvel geçen ulemanın âsârından istiğna göstermez (minnet etmeme).

Ensal-i evveliden (önceki kuşaklar) ilim ve fenne hizmet eden eazımın kitaplarından mesailerinden istifade sayesinde ki günden güne birçok şeyler keşif olunuyor, iklim-i fennin menatık-ı mechulesine (bilinmeyen bölgeler) kadar isal-i fikir edilerek (fikirler ulaştırılarak) birçok hakikatler izahına muvaffakiyet hasıl oluyor.

Bir keşf veya bir ihtirai – ne kadar ehemmiyetsiz olursa olsun binlerce zevatın muhassala-ı zekâları (zekâları sonucu) eseri olduklarından şüphe edilmemelidir. Kâşif veya muhteranın muvaffakiyeti o zekâların âsârını terhib ve telif ederek muhassala-ı tayin etmekten başka bir şey değildir.

Müslümanlar birkaç asırdan beri derin bir gaflet uykusuna dalarak eslafın mesai-i ilmiyeye ve fenniyelerini tetkik ve tevsiden istiğna göstermeleri neticesindedir ki bugünkü girdap-ı sefaletе suküt(düşüş) etmişlerdir. Maarif Şarkiye'nin hakiki varisleri biz olduğumuz halde bu hakka malik olmak liyakatını (başarı) gösteremediğimizden mütebahirrin-i eslafın (derin bilgisi olan kişiler) semere-i mesailerini (meselenin sonuçlarını) Garplılara kaptırdık. Ve bunun netice-i müessifi (üzücü sonucu) olarak cihan-ı İslam baştan başa bir feyfa-i cehl (büyük cahillik) ve sefalet halini aldı.

Biz bu derin uykuda iken Avrupalılar şarkın en izbe (kuytu) köşelerine kadar nüfuz ederek buldukları kıymetli kitapları yığın yığın memleketlerine nakil ve mündericatlarından (içindekiler) hak istifade ederek emin ve metin hatvelerle şöhret-i terakkiyatta ilerlediler. Bugün bizi valih (şaşkın) ve hayran bırakan âsâr-ı medeniyenin temel taşları işte bu suretle atılmış oldu. İlmi İslam'da pek çok dâhiler yetişmiş olduğu halde mahdut (sınırlı sayıda) birkaç zat müstesna olmak üzere- iştihar eden zevat pek azdır. Hâlbuki o maruf simalar derecesinde deha-i felsefi ve iktidar-ı ilmiyeye malik pek çok eazım gelip geçmiştir.

Bunların birçoğu telif-i asardan ziyade neşr-i ulûma hasr-ı vücud etmiş (odaklanma) olduklarından seyit-i faziletleri devr-i fetret sebebiyle ahlafa kadar intikal edememiştir.

On birinci asrı miladide berhayat (yaşamış) olan Ebu el Hasan Said bin Hayatiillah bin el Hasan ahlafın kadirşinaslığı, daha doğrusu ilim ve irfana rağbetsizliği yüzünden layık olduğu dereceyi iştihara (ün) nail olamayan bu nadir zekâlardandır.

Meşarünileyh Irak'ın en meşhur etıbbasından (hekimler) idi. Müddet-i hayatının kısmı küllisini tettebbuat-ı felsefeye hasr eylemişti. Zamanının en büyük mütefekkirlerinden maduddur (sayılır).

Kütüb-ü felsefiye mütalaasından o kadar zevkiyab almış ki bazen saatlerce bila- aram (dinlenmeden) tetetbuata dalar. Geceleri ta sabaha kadar tefekkürat-ı amike (derin düşünceler) içinde puyan olurmuş (dalarmış).

On birinci asrı miladinin nısf-ı ahirinden (son yarısı) hükümrân olan iki halife, Muktedî bi Emrillah ile Mustazhir Billah müşarünileyhe karşı fevkalade bir hürmet perverde ederlermiş.

Bu iki hükümdarın devre-i saltanatlarına ait olan şaşaa -i ilmiye Said'in neşr ettiği hizmeti maârif (ilim hizmeti) sayesinde revnak-ı tamını (bütün parlaklığını) iktisab eylemiştir (kazanmıştır). Said, Bimaristan-ı Adudi'nin ilk meşhur etıbbasından idi. Burada ameli ve nazari tedrisat-ı tıbbiyede bulunmuş ve dersane-i irfanında pek çok eazım perverişyâb (beslenen) kemal olmuştur.

Müellefat-ı tıbbiyesinden El Mufti Fi't Tıp unvanlı meşhur eser Paris kütüphanesinde mevcut (1007) ve (1075) numaralarda kayıt ve mahfuzdur.

El Mutfi fi'tTıp, tıbb-ı tetkikiyeye ait bir cetvel gibidir. Daha doğrusu El Mufti tertibi edviye (ilaçlar) ve bünye-i insaniyeden bahs-i bir nev-i tıp lügatıdır. Bu kıymettar kitabın bir nüshası da Bodleinne kütüphanesinde mevcuttur.

El Mufti dört kısma ayrılmıştır: Birinci kısımda alelumum hastalıklardan (genel), ikinci kısımda esbab-ı emrazdan (hastalık sebepleri) ve üçüncüde hastalıkları teşhise medar olan imraz ve alaim-i mütenevvieden, dördüncü kısımda ise imraz-ı muhtelifin (çeşitli hastalıklar) tarzı tedavisinden bahs olunmuştur. Müellif bu eserini Halife Muktedî bi Emrillah namına ithaf eylemiş olduğu mukaddimesinden anlaşılıyor.

Said'in Telhis el Nizam namında kıymettar bir eseri daha vardır. Ibn ebû Useybia tarafından müşarünileyh müellefatına dair verilen malumata nazaran dokuz kadar telif-i güzün olduğu tayin edilirse Keşf el Zunun sahibi İbn Useybia'nın cetveline alaim (deliller) ve esbab-ı imrazdan bahis bir kitap daha ilave etmektedir. Said neşri âsârdan ziyade tedrisatla meşgul olmuştur. Dershane-i feyyazında yetişen zevat meyanında pek çok eazım İslamlarına tesadüf olunuyor. Heybetullah'ın dest-i tertibinde inkişaf eden büyük dimağlardan İbn Cezle, Eminüddeve, Ebu'l Berakat gibi meşahiri tadad edebiliriz.

Said hicretin 436.senesinde mehdi arai âlem-i nasüt (insanlık ile ilgili) olmuş ve 495 tarihinde cihan-ı fenniye ebediyen veda eylemiştir.

Asarı meşhuresi bir veçhe atidir:

El Mufni fi't Tıb

El- Tahsis el Nizami

Makale-i fi Sıfat Terkib-i el Edviye

Makalat fi Zikr el Hudum ve el Feruk

Cevab On Sail-i Tıbbiye

Kitab-ı Halik el İnsan

El- İkna

Kitab fi'l Burkan

Makalat fi Tahdid Meyad-ı Âkabil el Merfuz Biha ve Tadadadiha

Said saat-i hayatını talim ve tedrise hasr etmiş olduğundan fazileti ilmiyesiyle münasip âsâr neşr ve telifine vakit bulamamıştır.

Müşarünileyh kudret-i ilmiyesi müellefatı mevcudiyesinden istidlal olunmak istenilirse duçar-ı hata (hataya düşmüş) olmamak mümkün olamaz. Çünkü bu büyük dâhinin kudret-i aliyesini hakk-ı takdir ettirmeyecek büyük bir kitabı yoktur. Tilmizlerinin yazdığı âsâra nazaren der ki Said'in paye-i bilad irfanına karşı hayretle memzuc (karışık) sitayişler (övgü) ediyoruz.

Esasen Said'in ahlafa tanıttıran eserlerinden ziyade yetiştirdiği maarif simalardır.

3.2.1.5. Gazali³⁴

Gazali gibi fitratının (yaratılış) efradını (bireyler) çoğaltmakta pek az semahatı (cömertlik) görülen dâhilerin ruhunu anlamak, anlayabilmek için bunların sergüzeşt hayatlarını yakından tetebbu (derinlemesine inceleme) tetkik etmek icap eder. Büyük adamları daima ilcâât-ı muhite (toplum baskısı) yetiştirmektedir. Tarih bu babda bize müteaddit (birçok) misaller gösterebiliyor. Kim bilir ne kadar zengin dimağlar, ne kadar cevval zekâlar feyizsiz bir sahada yetişmek, akim bir muhite düştükleri, mahkûm oldukları için beyhude yere sönüp gitmişler, irfan-ı beşeriyete hiçbir şey ilavesine muvaffak olamadan üfûl (ölme) etmişlerdir.

Harika-i nema olan zekâları daha unfuvân (gençlik dönemi) iken takdir etmek veçhe-i istikametlerini feyyaz sahalara tevcih ederek (yönlendirerek) inkişaflarına

³⁴ Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) , Cilt: 8, Sayı: 184, ss.10.

(gelişim) zemin-müsait (uygun bir zemin) hazırlamak hem ebeveyn hem de erbab-ı terbiyenin (eğitimli bireyler) en mühim vezâifini (vazifeler) teşkil eder.

Fakat bu vazifeyi cidden takdir ederek hüsn-ü tatbikine (doğru uygulama) muvaffak olan peder ve mürebbiler (terbiye eden/ eğiten) maatteessüf pek nadirdir.

Gazali'nin babası işte bu nadir adamlardan idi. Oğlundaki deha ve isti'dâdı (yetenek) bi hak (doğru şekilde) takdir edebilmişti. Onun büyük bir âlim, meşhur bir dahi olacağını anlamış ve kendisi vüsatlı bir maişete (büyük bir gelire) malik olmadığı keddiminiyle (emeğiyle) geçinir, bir sanatkâr olduğu halde bütün mesaisini evladının talim ve terbiyesine hasr eylemişti. Ne çare ki arzusunun hüsn-ü ifasına (gerçekleştirme) zaman müsaide vermedi. Gazali henüz mukaddemat-ı ulûmunun tahsili ile meşgul iken bu hamiyetli peder bister mevte (ölüm döşeği) uzandı. Artık cihan-ı faniye vedaya mahkûm bulunduğunu anladığı zaman bütün tatlı ümitlerinin mahv ve na-bedit (yok olmak) olduğunu his eyledi. Evladını istediği gibi okutamayacak ve bu nadir fitratta zekâ-i harika nemasının âsâr ve tecelliyâtını gösteremeyecekti. Bu müthiş hatıralar pederinin ruhunu lerzedâr (titretmek) ediyordu. Son bir ümidi kalmıştı. Ona müracaata karar verdi.

Erbab-ı zühd (kendini ibadete verenler) ve ittikâdın (Allah'tan korkanlar) pek ziyade seviştiği bir arkadaşı vardı. Son günlerinde bu zatı serbalına (başucu) celb ederek (çağırarak) bütün arzularını birer birer ona anlattı. Ve evladını bir vedia (emanet) olarak kendisine bıraktığını söyledi. Son vasiyetini evladının talim ve terbiyesine ihtimam edilmesi arzusundan ibaretti.

Bu müşfik (şefkatli) pederin bıraktığı servet hiç mesabesinde (değerinde) olduğu gibi evladının terbiyesini havale ettiği zatta feleğin lütfuna mazhar olmak bahtiyarlığından mahrum kalmış felaketzedelerden bulunduğu vasiyeti bil fiil

icraya muvaffak olamadı. Keyfiyetini (durumunu) Gazali ve biraderine açtı. Muvafakatlarını (uygun olanı) istihsal ederek (ifade ederek) her ikisini de Ahmet bin Muhammed er Razikâni'nin zir idaresinde bulunan bir medreseye kayıt ettirdi.

Razikâni meşahir-i fukahâdan (ünlü din adamları) bulunduğu cihetle Gazali fıkıh ve usul-u fıkıhın gavamizat-ı alisini (anlaşılması en zor şeyleri) bu zattan talim eylemişlerdir.

Fakat Gazali bir dahi idi. Zekâ-i ateşin yalnız fıkıhla iktifa edemiyordu (yetinememek). Her şeyi bilmek, her şeyin hakikatine keşfe ve mahiyetine kesb-i vukuf etmek (bilgi edinme) arzusu dimağın muttasıl (sürekli) kemiriyor, iz'ac ediyordu (rahatsız etme).

Gazali'nin Cürcan'a ihtiyari hicretle İmam Ebû Nasr el-İsmaili'nin tedrisine mülazemeti (meşgul olma) bu arzu sâikasıyla (sebebiyle) vukua gelmiştir. Büyük dimağlar felaketten bile bir hisse-i intibah alıyorlar. Gazali Cürcan'da tahsilde iken muallimin takdirlerini bir defteri mahsusa kayd ve zapt etmeyi itiyad (alışkanlık) edinmişti. Fakat Cürcan'dan, Tus'a avdet ederken (geri dönerken) yolda hırsızlar tarafından tevkif olunarak (durdurularak) üzerinde bulunan eşya ile beraber kitap ve defterlerde gasp ve zapt olundu. Kitap ve defterlerin bu suretle zıyayı Gazali'nin aklını başından aldı. Senelerce imtidâd eden (süren) seneine mesainin semarât-ı muktadif (ürünlerini toplayan) böyle bir anda zıyaa uğramasına mümkün değil razı olamıyordu. Eşkiya reisine müracaat ederek yalnız kitap ve defterlerinin iadesini istirham eyledi.

Senelerce çektiği meşâkkı (güçlük/zorluk) tahsilinin mükâfatı bu kitaplarda bulunduğu indinde(nezdinde) hayatı kadar aziz ve kıymettar olan kendilerinin hiçbir işine yaramayan bu kâğıt tomarlarının iadesine müsaide etmesini rica etti. Herif

kitaplarını Gazali'ye iade etti. Fakat aynı zamanda ona bir ders vererek diyor ki: İlim sutûrda (satırda) değil sudurda olmalıdır. Kitapların elinden alındığı vakit benim derekeme incek isen senin fazıl ve kemalinin ne kıymet ehemmiyeti kalır. Bu ders çok ağırdı ve bundan sonradır ki Gazali her okuduğu şeyi evvela dimağına nakş ve ba'duhu (daha sonra) bir mahale kayd etmeye itiyad edinmiştir.

Hazret-i imam bu şakiye (haydut) olan minnettarlığını yâd ederek: evvelce tahrir ve talim etmiş olduğum şeyleri şimdi o kadar hafız etmişimdir ki; bil farz sarıklar (hırsızlar) bugün bütün kitaplarımı aşırılmış olsalar bile ilmimde yine hiçbir şey zayı etmiş olmam. Sözlerini daima tekrar etmiş. Gazali devre-i tahsiliyle iken iktisab-ı fazilete ne kadar bir aşk ve gayretle çalışmış olduğunu El-Münkız Mine'd – Dalal namındaki eserden bir veçhe ati ederek diyor ki:

Unfuvân şebabetimden (gençlik dönemi) hakkı batıldan ayırmak için mücerrebi giran (tecrübe dolusu) mesainin en derin yerlerine kemali cesaretle dalaya çalıştım. Hayretibahş bir cüretle her varteye (tehlikeye) atılmaktan çekinmedim. Her fırkanın akaidini (inanç), her taifenin esrar-ı mezhebiyesini tefahhus (araştırma) ettim. Ehl-i Batı'nın ser-i eserine (baş eserine), ehl-i zahirin halatına(hallerine), filozofların mesleklerine, mütekellimin gavr ı kelimasına, kesb-ı ıtılıa gayret ettim. Erbab-ı tasavvufun esrarını (tasavvufun gizleri), esbabı zahidin tarz-ı takvasını (yasaklarını), zındıkların (Allah'a inanmayanlar) suret-i muhakemelerini yegân yegân (tek tek) tetkik ettim.

Hiss-i tahassüs (duygulanma hissi) çocukluktan beri bende mevcut idi. Belki bu hal müktezi (gerekten) cibillet (yaratılış) ve fitratımdır.

Mamafih ben bu halden memnunum. Hamd olsun ki bu sayede iman ve itikatta bir rasih-i (sağlam din bilgisi) yekini (ansızın) hâsıl oldu. Nakisa-i (eksik/yanlış) taklitten kurtuldum ve İslamiyet'in ulviyetini takdir ettim.

Ebeveyn ve üstatlarımdan gördüğüm, o yolda talim edildiğim için değil, kanaat-i ilmiye ve vicdaniyem bulunduğu için İslamiyet'in ulviyeti faziletini takdis (ululama) ve tebcil (yüceltme) ediyorum.

Hazret-i imamın şu mütalaası cidden şayan-ı dikkat ve mülahazadır. İslamiyet'in azameti; beşeriyeti, bir gaye-i saadete ettiğini anlamak, takdir edebilmek için mesalik-i felsefenin, edyan-ı mevcudenin (mevcut dinlerin), mezahib-i muhtelifatının (çeşitli mezheplerin) tedkik ve tenkidi icap eder.

Fennin gavamızına vukuf peyda eden ve aynı zamanda İslamiyet'in safiyet-i aslıyesini bilen, hakayık-ı dinimize (din hakikatleri) bihakkın (hakkıyla) matla (Kur'an'a hâkim) olan hiçbir sahib-i fikir ve nazar bulunmaz ki Gazali'nin şu itirafını tasdike mecbur olmasın! Hakayık-ı İslamiye'den büsbütün bigâne (yabancı) kalarak yarım yanlış bilinen mukademat-ı fenniye (fennin öncülleri) ve felsefeye mağruren İslamiyet'e tarize kalkışanlar bu hareketleriyle her hususta cehaletlerini ilan ve itiraf ediyorlar demektir. Din-i Ahmedi'nin mezaya-i aliyesini (yüksek meziyetlerini) takdir edebilmek için yalnız ulu dinniye de ihtisas kifayet etmez. Hazret-i Gazali gibi funun ve felsefenin her şubelerini edyan ve mezheb-i mevcudenin (mevcut dinler ve mezhepler) kâffesini (tümünü) ayrı ayrı tetkik etmiş olmak icap eder.

Hakayık-ı İslamiye'ye hakkıyla vakıf olmak şartıyla fen ve felsefe de ne kadar tamik edilirse İslamiyet'in hakkıyeti hakkındaki akide de o derece rusuh pezir (ilmi derinliğe sahip) olur.

Bazı sebük- magz (akılsız) na- layk (değersiz) tarizleri cehaletlerini ilandan başka bir şey değildir.

Rivayet-i muharref (yalan yanlış rivayetler) dimağları meşbu olan ve mukaddemat-ı fenniye ve felsefeden bile bi-nasip bulunan bi-çareler fen ve felsefeye karşı gösterdikleri hücumları da mazur görülmeli ve hallerine acınmalıdır.

Çünkü İslamiyet'i muhafaza zu'muyla (sanı) gösterdikleri bu taşkınlıklarla birçok gençlerin akide-i asliyelerinin sarsılmasına sebebiyet veriyorlar.

Güya ulum ve fünûn zaafî itikade müstelzim oluyormuş. Ne yanlış fikir! Ne hata-ı âlut iddia!

Asrı mütekaddime (önceki asırlar) de yetişen ve din mübini ifa ettikleri hidematla namlarını ilelebet tarih-i dinde hürmetle yâd ettiren eimme (imamlar) müçtehidin (çalışan çaba sarf eden) ve ona bir mütefekkirin ilim ve fen tahsilinin dinde rusuhu takviye edeceğini mısren beyan ettikleri ve herkesi tahsili kemalata sevk etmek hususunda büyük himmet ve gayret gösterdikleri halde bir takım acizenin muhalif cereyanların tevellüden sai olmalarına cehl ve acizden başka bir saik (sebe) olmasa gerektir.

Hazret-i Gazali diyor ki: heyet ve ilim teşrihi gibi fenleri bilmeyen kimse azamet-i ilahiye (ilahi büyüklüğü) hakkıyla takrir edemez (anlayamaz). Maarifet-ül Allah'ta noksan kalır.

Hâlbuki fünûn-u riyaziye (matematik) ve hikemîye (fizik) öğrenilmedikçe heyet anlaşılabilir. Ulumu tabiye görülmedikçe fizyoloji, biyoloji ve teşrih fenlerinin gavamıza vakıf peyda edilemez.

Şu halde fünûn-u mevcuda da ne kadar vasi bir malumat iktisab edilirse (kazanılırsa) alayı rabbaniye ve azamet-i cebriyye (beşeri iradeyi reddeden mezhep)

hakkında da o kadar metin ve esaslı bir fikir edinmiş, bab-1 marifetül Allah'ta o nispette ileri gidilmiş olur.

3.2.1.6. On Birinci Asırda Yetişen Zengin Dimağlar³⁵

On birinci asr-1 miladide Irak'ta yetişen erbab-1 fen arasında İbn Cezle (Kıfti) gibi daha pek çok parlak simalar görülüyor. Ali bin İsa bu nevâr dimağlardandır. İbn Cezle bir dehâ-i irfan idi. Ali bin İsa ise bir harika-i zekâdır.

Arap fihrist tevesülleri Ali bin İsa gibi bir nadire-i kemâlatın isminde tereddüt etmiş oldukları anlaşılıyor. Aynı tereddüt âsâr-1 Garbiye' de müşahede edilmektedir.

Teracim-i ahval (biyografi) kitaplarından Ali bin İsa ve İsa bin Ali namında iki isme tesadüf olunuyor. Bazıları bu iki ismin yalnız bir şahsa ait olduklarını iddia ettikleri halde diğer bazı zevatta bunların iki ayrı şahıs oldukları iddiasında ısrar ediyorlar. Şark teracim-i ahval müelliflerinden Kâtip Çelebi, Cemalettin el Kufi ile bunlardan ahiz-i malumat eden müellifin-i Garbiye' ye birinci rai (görüş) iltizam ediyorlar. İbn Ebû Useybia ve fihrist müellifi Muhammet bin İshak gibi zevat ise bu isimlerin iki ayrı şahsa ait olduklarını beyan etmektedir. Cemalettin kitabında İsa bin Ali ismi altında yalnız bir zevattan bahs ederken bunun meşhur Huneyn'in şakirdi ve Tezkiret'ül Kehlûli unvanlı eserin müellifi olduğunu zikr ediyor. İbn Ebu Useybia ise bu namda iki zattan bahs ediyor. Bunlardan kitabının sekizinci babında Ali bin İsa namı altında bahs ettiği zatı saltanat-1 Abbasiye'nin ilk zamanlarına müsadif olarak gösteriyor ve o devrin şâşa-1 ilmiyesini i'la eden eazım-1 etibba sırasında idhal ediyor (dâhil etmek).

³⁵ Sebilürreşad (Sırat-1 Müstakim) , Cilt: 9. Sayı: 210, ss.13.

Ebu Useybia bu zatı meşhur Huneyn'in tilmizi ve iki eser-i meşhurun müellifi olmak üzere kayd ediyor.

Üçüncü babda bahs ettiği zatı ise Irak etıbbası arasında tadad ediyor ve diyor ki: Ali bin İsa veya İsa bin Ali'nin muktedir göz tabiplerinden olup Tezkiret'ül Kehlülü namlı kitabın müellifidir. Bu kitap göz hastalıklarıyla uğraşan etıbba arasında fevkalade bir kıymet-i haizdir (kıymete sahip). Mamafih eserin kısmı ahalisi amelisi (uygulaması) aksam-ı nazariyesinden (kuramdan) daha mükemmeldir.

Hicret-i nebeviyenin dördüncü asr-ı nihayetini müteakip irtihal eylemiştir. İbn ebû Useybia'nın bir vech-i beyanatına göre kehhali şehir (meşhur göz hekimi) Ali bin İsa'yı Huney'nin şakirdi olarak kavd edemeyeceğiz. Çünkü onlardan birçok asır kadar bir zaman geçmiş oluyor. Fihrist müellif şehri Muhammet bin İshak, İsa bin Ali namında bahs ettiği zatı Huney'nin şakirdi ve hayvanattan istihsal olunabilecek (elde edilebilecek) menfaatten bahis bir eserin müellifi olmak üzere tasvir ediyor. Şu halde fihrist müellifinin bahs ettiği İsa namındaki zatın kehhali şehir olmadığına itimad edebiliriz. Çünkü fihrist hicret-i nebeviyenin 477 senesine kadar olan zevattan bahs ediyor. Kehhali şehir ise bu zamandan sonra gelmiştir. Herhalde İbn ebû Useybia'nın beyanatu vecihle İsa bin Ali namıyla iki tabibin vücudunu kabul etmek zaruridir. Zamanen muahhar olan (daha sonra gelen) ve göz hastalıklarında ihtisas-ı tam sahip bulunan Ali bin İsa on birinci asrın mebadisine (başlangıcı) doğru Irak'ta şaşaa-ı bahş kemal olan eazımdandır. Burada bahs etmek istediğimizde bu zattır. Ali bin İsa kehhallikte vasi bir saha-ı terakki açmıştır. Eserinin tetkik edenler bu büyük simanın yaşadığı asrı, nazar-ı itibara aldıkları zaman kendilerini hayret ve tecelliden alamıyorlar. Avrupa müellifinden Doktor Lusyan ve Reiske etıbba-ı İslamiye meyânında Ali bin İsa namındaki iki kimse bulunduğunu kabul ediyor. Ve kehhali

şehre kusur etmiyorlar. Tezkiret'ül Kehlüli başlıca üç kısma ayrılmıştır. Birinci fasıl gözün tarif ve teşrihine ikinci fasıl gözde zuhur eden emraz-ı hariciyeye, üçüncü fasıl gözün tabaka-ı dâhiliyesine ait emraza tahsis edilmiştir. Bu fasılda kasır'ül basar (miyop) hakkında mühim tetkikat vardır.

Müellif kitabın mukaddimesinde Galenos ve Huneyn gibi etbbın eserlerinden pek çok istifade etmiş olduğunu itiraf ediyor.

Kehhal-i şehrin bu kıymettar kitabı Tum Oculorum et Curatione Orum de Cognition Infermita unvanı altında Avrupa lisanlarına tercüme edilmiş ve defaatle tab olunmuştur.

1845 senesinde Hille, Dresten şehrinde Ali İsa'nın bu meşhur kitabından bir parçayı Oculariorum Specimen Alii ben İssa Monitorium unvanı altında neşr etmiş ve eserin metn-i Arabiyesinin de bilahere neşr olunabileceğini vaad etmiş ise de maalesef bu vaadini infaza muvaffak olamamıştır.

Hille bu eserine uzun bir mukaddime ile başlayarak burada imraz-ı ayniyye (göz hastalıkları) ve mebahis-i teşrih ve zaif-i ayn (ophtalmologie) hakkında bir tarihçe yazdıktan sonra Ali bin İsa'nın kitap işharının (meşhur olma) birinci babını kâmilten tercüme etmiş ve ikinci, üçüncü bablarında birer fihristini derç eylemiştir.

Hille kehhalin-i İslamiye'ye dair olan tetkikatını Wüstenfeld'den almış pek çok yanlışlıklarda bulunmuştur. Hille'nin etıbba-i İslamiye'nin imraz-ı ayniye hakkındaki tetkikat ve tetebuat-ı amikelerine tamamiyle kesb-i ittila edememiş olduğu anlaşılıyor. Sichel 1847 senesi Ağustos'unda neşr edilen Asya Ceridesinde (Le Journal Asiatique) Hille'nin hallerine dair pek mühim tetkikat ve beyanatta bulunmuştur. Tezkirat'ül Kehlüli'nin Paris, Drete, Floransa kütüphanelerinde birer birer nüshası bulunduğu Doktor Luis tarafından beyan ediliyor. Ali bin İsa şark

etabibi beyanında bir mevki-i mümtaz ihraz etmiş eazımdandır. Avrupa müdekkikanelerinin (derin incelemeler) müşarünileyhin kitabına verdikleri ehemmiyet derece-i irfanını pek güzel ispat edebiliyor.

On birinci asr-ı miladide Irakta yetişen erbab-ı fen arasında daha birçok mümtaz simalara tesadüf ediyoruz.

Fakat bunların kütüphane-i cihana asar-ı mühime bırakmadan ziyade tedrisat tarikiyle neşriyat-ı ilmiyeye çalışmış oldukları anlaşılıyor.

Bunlar miyanında (arasında) tarih-i tabiye ulemasından İsa bin Ali bin Hasan el-Asti namı zatı zikr edebiliriz.

İsa bin el Asti, tarih-i tabiyenin hayvanat ve bilhassa tuyûn (kuşlar) kısmına dair pek mühim tettebbuda bulunmuştur.

Bu zamanda aynı zamanda fenn-i tebada müntesib (alakalı) bulunuyordu. Esasen fen ve felsefe ile meşgul olan ulema-i İslami' yenin hemen ekserisi aynı zamanda tababetle de iştigal etmişlerdir.

İbn Sina, el Kindi, el Razi, el Farabi hem tabib hem hekim hem de mütebahhir-i ulemadan idiler.

İspanya'nın Eskoryal kütüphanesinin 898 numarada mukayyet olarak Ali bin İsa'nın bir kitabı mevcuttur. Bu kitap takriben beş yüz sahifeden merkep ve iki kısma münkasımdır (ayrılmıştır).

Birinci kısımda tuyur (kuş), carihadan (yırtıcı kuş) onların tarih-i tabiiyelerinden, tarz-ı terbiyelerinden, suret-i mufassaldan bahs edilmiştir.

Müellif eserini zengin bir kalemlle yazmış tasvirat ve nekat-ı şairane bahs eylemiştir. Kitabın ikinci kısmında ise eğdiye, hıfzıssıhhadan, tebabet-i hayvaniyeden bahs edilmiştir.

İsa bin Ali zamanının en mümtaz erbab-ı tettebbuadan olduğunu ahlafa yadigâr bıraktığı bu kıymetdar kitap pek güzel ispat etmiştir. Tarih-i tabiiyyat ilminin tedkikat, tetetbuat, taharriye müftekir bir fen olduğunu müellif daha o zamanlarda takdir etmiş ve mesaisini bu hususa hasr eylemiştir.

İbn Sina gibi dahiyänenin hâkim bulunduğu on birinci asrı miladi Irak erbab-ı kemalin arasında bulunan Ebu'l Hüseyin Abdullah ibn İsa'yı derhatır etmek kadir naşinaslık olur.

Bu zat hem asrı bulunduğu mümtaz simalar kadar parlak bir şaşaa'î kemale malik değilse de Hazinetü'l Etıbba namındaki kitabı ve etıbba-i kadimenin mesaliki icra ettiği tetetbua ile oldukça bir mevki-i müstesna ihraz edebilmiştir.

Şarkın Sina-i irfanında Irakta bir usbab-ı kemal olan bu gibi parlak simalar zengin dimağlar bugün baştanbaşa feyfa-i cehl (büyük cehalet) ve sefaletten başka bir manzara arz edemeyen Irak'ı şükûfezar irfan ve medeniyet haline getirmişlerdi.

Hatta Irak'ın yosunlu taşları altında olan bu dâhiler bugün mezarlarında tedrisat-ı aliye gürültülerine mukabil bir nevhâ-i inkıraz (yok olma) diliyorlar.

Zirk-i sakf (gökyüzü) irfanı penahına (bilginin dayanağı) sığınarak senelerce cihan-ı medeniye hizmet-i neşr etmiş abidat-ı aliyeden sada-i elembahş (üzüntü veren sesler) ve garabdan başka bir ses duymuyorlar. O medreseler yıkılmış, bu hastahaneler çökmüş Irak bir güzar-ı saadet haline kalb etmiş olan şems-i irfan müebbeden sönmüş koca kıta vasia ve zalim bir enkaz bir bâdiye-i vahşet (vahşet çölü) haline gelmiş.

Said'in o medreselerin harabeleri üzerinde o âlimlerin bedbaht hafidlerinden cılız bir bedevi olduğunun farkında olmaksızın eski gamgamat-ı tedrisiyeyi hatırlamak istiyor. Sönük atinin bu talizde evladı parlak mazinin destan-ı azametine

mertbeler tenzîr etmeye kalkışarak kadr-i naşinas ve atıl halifelerine baran-ı nefrin (beddua yağmuru) yağdıran ervah-ı ecdadı (atalarının ruhunu) sanki bu suretle uyuşturmaya çalışıyor.

Heyhât...

3.2.1.7.Fenniyat³⁶

Fennin Saha-ı İttılai

(Fennin Bilgi Alanı)

Cilvegah-ı şûnâta (olayların ortaya çıktığı yer) her gün yeni bir levha-ı bedia nemâ (çoğalan yenilikler) arz eden, her gün yeni bir ihtira-ı hayretengîz (hayretler içerisinde) ile bizi valih (şaşkın) bırakan âlem-i fen, on sekizinci asırdan beri seri ve azimkâr adımlarla muttasıl (aralıksız) ilerlemekte terakki etmektedir.

Fikr-i tecrübenin tasavvurata galebesinden (düşüncenin tasarımlara üstün gelmesi) beri atılan hatveler (adımlar) güzegâh-ı fende (fen yolunda) daha zengin, daha payedâr (kalıcı/itibarlı) izler bırakmaya başlamıştır. Fennin saha-ı tekâmüldeki (ilerleme sahası) seyri terakki nemâsını, rengârenk şükufeler (çiçekler), bedia-i nema manzaralar (artan yenilik manzaraları), dilruba meşçereler, mecdavar (büyük) havzalar, latif koylar, pür aheng ırmaklar ve nehirlere müzeyyen bir kıt'a-ı behîştinin (cennet kıtası) ortasından her tarafa hâkim muazzam bir şahikaya suud eden (yükselen) kimsenin esna-ı suudundaki (yükselme anındaki) müşahedatına (gözlem) teşbih edebiliriz (benzetme).

Dağın sarp bayırlarına, menî (aşılmaz) koylarına tırmanarak yukarı çıkmaya devam eden bu zat yükseldikçe ufuk mertebesinin deha ya da vüsat-ı peyda ederek

³⁶ Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim), C.1-8, Sayı 7, ss 400-401.

(genişliğini ortaya çıkarmak) hayret-engîzinde daha zengin ve daha bedia 1 nema manazır zuhur ettiğini müşahede eder.

Nazariyenin hâkim olduğu ovaların, yaylaların, vadilerin, koyların, velhasıl bütün bu güzel kısımların planı gittikçe en ufak tafsilatıyla daha müsüm (yüksek) olarak o gündeki levhada tercüme etmeye başladığını görür. Evvelce seçemediği kısımları daha vasi, nazariyenin daire-i nüfuzundan gizlenmiş olan şeyleri daha ayan-ı rivayet eder.

Şahs-ı said henüz bu levhayı temaşa ederken uzaktan uzağa yeniden daha başka bir letafeti, daha başka bir cazibe-i haizi diğer manzaralar tecelli-i nemayı (ortaya çıkan gelişmeleri) zuhur olmakta devam eder. Yükseldikçe, zirveye doğru ilerledikçe, manzara daha ziyade bir vüsat daha ziyade ihtişam (büyüklük) ve azamet kesb eder (elde eder). Ufuk daha ziyade genişler. Saha-ı müşahade (gözlem alanı) daha zengin, fakat daha karışık ve daha ulviyet-i nema bir hale gelir. Mâverâ-i ufukta (ufuğun ötesinde) daha çok hurd fersa-i bedialar (küçük önemsiz olmayan yenilikler), daha ziyade vechd manzaralar (coşkulu manzaralar) bulunduğu his eder. Ve yükseldikçe aynı hal mütemadiyen daha ziyade zengin ve revnakdâr (parlak) olmak üzere tevâlî eder (takip etmek).

Terakiyat-ı fenniye de aynı buna benzer. Fen, saha-ı tekâmülde attığı her hatve ile menatik-ı mechuleden (bilinmeyen bölgeler) birini keşfetmiş ve bir diğerine takribe başlamıştır.

Kainat-ı mahsuseden bizi haberdar eden âlim gizli sütredar gencinelerine (gizli hazineler) nüfuz edebilmek için bize rehber olan havasımız (duyular) maatteessüf ancak pek dar bir sahayı ihata edebilir. Daire-i tetebbu pek mahdud bulunuyor.

Çıplak gözle müşahade edebildiğimiz şuaat (ışık) ve elvanın (renkler) maverasında (ötesinde) kim bilir göremediğimiz, fark edemediğimiz nice şualar ne kadar renkler vardır. His, basar beda-i (görme yetisi) hilkattan (doğuştan/yaratılıştan) pek mahdud bir kısmı daire-i tetetbuana olabilir.

Kimyanın terakkiyat-ı hayret neması sayesinde ki; gözümüzle göremediğimiz ne kadar renkler, şualar bulunduğu vakıf oluyoruz. Spektroskop (tayf-bin) denilen alet-i ihtira edilmemiş olsaydı ziya'ı şemsin (güneş ışınlarının) mor, lacivert, sarı, yeşil, maati, turuncu, kırmızı yedi renkten mürekkep olduğunu nasıl anlayabilecektik. Hikmet ve kimyanın terakkiyatı değil midir ki; ziya-i şems de şuaat-ı kimyeviye, şuaatı harûriye (sıcaklık) denilen bir takım şualar daha mevcut olduğuna kâni olduk ve tayf-ı şems de bunları ayanen müşahade edebildik. Röntgen, şuana, lenar-ı şuana, radyum madeninin müşa'şatına (gösterişine) havasımıza gizli kalan bütün bu şualara keşfiyat-ı fenniye sayesinde ittıla-ı hasl etmiyor muyuz.

Havasımızdan diğer biri, his-i sâmiâ (işitme duyusu) ancak mahdud ve muayyen iki hud arasındaki savtları (sesleri) his edebiliriz. Bu iki hud maverasında daha tiz veya daha pest bir takım esvat mevcut olduğu halde biz bunları işitmekten mahrum bulunuyoruz. Asab-ı semia bu iki hud mevarasındaki ithizâzâtı (titreşim) zabt edecek kadar hassasiyet gösteremiyor.

Beşeriyat yalnız fezanın uzay ve ebad bi payanında (sonsuz/tükenmez) kudret-i fatıran (benzeri bulunmayan şeyi yaratma yetisi) azamete (ululuk) dâll olan (büyüklük) şa'sa'a-ı paş (görmek saçan) binlerce şemslerin, ahterlerin hayreti-engiz avalim-i muazzamın (muazzam âlemlerin) mevcudiyetinden tamamıyla haberdar olamamak acziyle titrememiştir. Aynı zamanda üzerinde yaşadığı kürenin sinesinde

gizlenen âlemlerden de bi haber (habersiz) bulunuyordu. Saha-ı tettebbu asırdan asıra tedricen tevessü ettikçe (genişledikçe) acz-i beşerde o nispette artmaya başlamıştır.

Teleskopların keşfi sayesinde ki beşeriyet amak-ı fezada binlerce güneşlerin, milyonlarca yıldızların, arzdan binlerce defa büyük olan şemsten pek ziyade büyük daha birçok şemslerin âlemlerin mevcudiyetine vakıf olabildi.

Arzın bu lâuyad (sayısız) cihazları arasındaki mevkii, tarz-ı hareketi tayin etti. Daha sonra mikroskoplar ihtirâ edildi.

Bu ihtirâ nevinde pişgah-ı tettebbu beşeriyete vasi bir âlem-i diğer bir cihan-ı hurdebını (gözle görülemeyecek derecede küçük/ mikroskobik) açtı:

Her yerde etrafımızda, bizi muhit olan eşyada, sularda, gözümüzle göremediğimiz, havasımızdan hiç biri ianesiyle (yardımıyla) vücutlarından bile haberdar olamadığımız milyonlarca uzvi mevcudat, zi- hayat (hayat sahibi), mahlûkat bulduklarını, bunların yaşadıkları muhitler dâhilinde mütemadi bir faaliyetle hareket ve tekessür ettiklerini (çoğalmak) gösterdi.

Yine bu sayede ecsamın (cisimler) tetkiki tahtı imkâna girdi: Ensice (doku) ve hüceyrat-ı bedeniyenin zi hayat birçok tufeyliyeti uzviyeye (parazit) aramgah (yer/yataklık) oldukları anlaşıldı. Ancak keşfedilen bu hurdebeyle vücutlardan haberdar olunan nakimelerin bedenlerinde bile daha asfer (sarı) uzviyat-ı hayatiyenin yaşamakta oldukları ıtılai hâsıl oldu. Bu ıtılai gittikçe hayreti bahş bir dereceye vasil oldu. Bir halde ki zekâ-i beşer saha-ı hilkatte mevce-i hayatın acaba nerelerde vakfir olduğunu düşünmek hususunda bi- hakkın aciz ve hayran kaldı.

Fen yine terakki ve tekâmülünde devam ve muttasal tevessü ve teali ediyor. Zekâ-i beşer her gün daha ziyade bir cesaret ve emniyetle yeni ufuklara yeni âlemlere doğru yükseliyor. Ala-i hilkattan yeni bedialar keşfine çalışıyor.

Fakat bu kadar harikalar gösteren zekâ-i beşer ala-i fitratın bi payan (sonsuz) hurd fersası (küçük olmayan) önünde izhar-ı aciz etmekte muztar kalıyor (zorunlu kalmak). Bildiğimiz şeylerle henüz ıtılâı hâsıl edemediğimiz şeylerin mukayesesi insanı müthiş bir inkisarı hayale uğratacak kadar payansız görüyor.

Pişgahın celaletinde zanu be zemin (diz çökmek) hayret olduğumuz hane-i bedia –i nema henüz fennin saha-ı ıtılâ-ı fevkinde o kadar çok şeyler vardır ki malumatı beşeriyenin meçhulatına nispet-i esgar namütenahiye nisbeti ad edilse hata edilmiş olmaz. Fikr-i beşer mahduddur (sınırlı). Kavainin kâinattan (kâinatın kanunları) daire-i ıtılâımıza dâhil olan şeylere nispeten henüz vakf olamadıklarımız bir cihan kadar vasi ve şümuldür.

Mahdud ve pek noksan havasımızla na-mütenahi (sonsuz) bir okyanus bedai içinde hiç denilecek kadar cüzzi ve muğfel malumatla hemen her şeyden bi haber yaşıyoruz. Mağrur insanlar seylâbe (sel suyu) hizmet için gömülmüş imallere ne kadar da benzerler.

3.2.1.8.İbn Yunus İbn Rıdvan³⁷

İbn Yunus: Beşinci asrı hicride Mısır'da zuhur eden meşâhir-i fenden biri de Ebu El Hasan Ali bin Said Elsadefi'dir. Müşarünileyh tarih-i fûnûnda İbn Yunus unvanıyla iştihâr etmiştir. Fenn-i heyet (astronomi) İbn Yunus'un na-pezir (bitmek bilmeyen) mesai ve rasadatına ebediyen medyundur (borçludur). İbn Yunus hicret-i nebeviyenin 485. Senesinde makam-ı hükümete geçen Müluk-u Fatîmiye'den Hâkim Bi-Emrillah zamanında Mısır'da pek ziyade bir şöhet kazanmıştı. Hâkim namına

³⁷ Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim), Sayı,234, ss.440-443.

ithaf etmiş olduğu Zic'ül Hakemi unvanlı eseri heyet-i şınası (gökbilimciler) cihan arasında pek maruf (bilinen) , pek kıymettar asar-ı mahaldedir.

Zic'ül Hâkimi dört büyük ciltten mürekkep bir eser-i muazzam olup malum olan ziclerin en sahih ve en mükemmeli olduğu Avrupa heyet-i şınası tarafından itiraf edilmektedir. Ulûm-u riyaizyedeki (matematik bilimi) maharet ve melekesi de (yeti) zamanındaki riyaizyenin taht-ı tasdikinde idi. Esasen asrımıza kadar intikal edebilen iktidar ve dehasının birer abide-i kıymettarı olan bu asarı bu hakikatin pâyedâr şahitleridir.

İbn Yunus Avrupa'da en ziyade şöretgir olan eazım-ı fuzalâ-ı İslamiye 'den biridir. Zici Avrupa kütüphanelerinin hemen ekserisinde (hemen hepsinde) bir mevki-i ihtiram (saygın bir mevki) işgal ediyor. İbn Yunus hayatını terakkiyat-ı fenniyyeye vakıf etmiş ecille-i fuzalâdan (büyük bilginler) sayılıyor. Ömrünü kâmilen rasathanelerde geçirmiştir. Gece gündüz Cebel-i Mukattam'da hareket-i kevakib (yıldız hareketi) rasat etmekle meşgul olurdu. Birçok asar telifine muvaffak olmuş ise de bu kitaplardan ahlafa maatteessüf ancak birkaç adedi intikal edebilmiştir. Çünkü vefatında asarını tevarüs eden (miras alan) oğlu ilim ve irfandan bi-nasip, sefih (eğlence düşkün) ve derbeder bir haylaz çıktığından pederinin cihanlarda ken (cihanlarda bilinen) kitaplarını birkaç mangır mukabilinde soygunculara satmış ve bu suretle erbaba-ı fenn nazarında bi- payan bir kıymeti haiz olan bu kitaplar kadir naşinas ellerde mahv ve telef olmuştur. İbn Yunus hicretin 399 senesinde irtihal eylemiştir. Hayatını kâmilen mütalaat ve rasadat ve telifata hasr etmiş olduğundan kıyafetine o derece itina göstermezdi. Zici Avrupa erbab-ı heyetinden Arago ve Delamir gibi eazımın mazhar-ı takdiri ve sitayişi olmuştur.

İbn Yunus Zarar namında bir serserinin telkinatıyla evvela da'av-ı nübüvvet (peygamberlik meselesi) ve bilahare daha ziyade ileri giderek iddia-i ulûhiyet edecek derecelerde asar-ı cennet göstermiş olan Hâkim bi Emrillah zamanında gelmeyip de kadir şinas, hami-i fenn ve maarif bir hükümdar-ı arif zamanında zuhur etmiş olsaydı, müellefat-ı mevcudesine nazaran cihan-ı marifete daha pek çok ve pek kıymetli asar-ı ilmiye bırakacağı şüphesizdir. Ne çare ki bu zengin dimağ çorak bir muhite düşmüş, akim (kısır) bir zamanda yetişmiş olduğundan müstait (doğuştan yetenekli) olduğu derecede inkişaf edememiştir.

İbn Rıdvan: Saha-ı fende şebât (dayanma/vazgeçmeme) ve metanet, azim ve himmet gibi tezelzül na-pezir seciyelerle (sarsılmaz karakterlerle) ilerleyen zevatın ne kadar harika-ı nema muvaffakiyete mazhar olabildiklerini İbn Hişam tarafından kütüphane-i cihana yadigâr bırakmış olan müellefat-ı adide pek çok güzel ispat eder.

Beşinci asrı hicride Nil'in sahil renginde tulû eden İbn Rıdvan'da seciyelerde haiz diğer bir numune gibi gösterilebilir.

Şüphesiz İbn Rıdvan'ın İbn Hişam derecesinde bir vüs'at-ı irfana malik olduğunu iddia edecek değiliz. İbn Hişam fart (aşır) zekası resanet-i muhakemesi (sağlam düşünceleri) , her fende ki vus'at-ı vukufuyla bir harika-i fenn idi. İbn Rıdvan için bu hususta İbn Hişam hiçbir suretle mikyasa (ölçü) ad edilemez.

Fakat İbn Rıdvan'ın da fakir ve sefalet gibi ezici ihtiyaçlar, yıprandırıcı yoksulluklar altında azim ve metanetine bir an hanel gelmeksizin mütemadiyen çalışarak nihayet asrının en hazık meziyetlerindedir. İbn Rıdvan tarih-i tababetin arz ettiği tarih-i tababetin arz ettiği simaların en necib (temiz), en azimkâr numunelerinden biridir. Dördüncü karn hicr-i evahirine (yüzyıl sonları) yani takriben

yani miladın 980 tarihlerine doğru Mısır'da kain (bulunan) Gize kasabasında tevellüt etmiştir.

Tarih-i irtihali hicret-i nebeviyenin 453. senesine tesadüf eder. Müşarünileyh tarih-i tıpta İbn Rıdvan künyesiyle iştihar etmiş ise de asıl ismi Ebu'l Hasan Rıdvan bin Ali bin Cafer'dir. İbn Rıdvan bilzat yazdığı tercüme-i halinde sergüzeşt hayatına dair oldukça tafsilat vermiştir. İlm-i nücumda ihtisası fevkalade olduğu cihetle doğduğu esnada nücumun suret-i Kuran'ı hakkında bilahere tetkikatta bulunarak tevellüdü zamanında güneşin delv (kova) bir çende (birkaç), Kamerin, akrep, Zuhâl (Satürn), kavis (yay), utaridin, cedi (oğlak), merih (mars) ve müşterinin (Jüpiter), delv, zührenin ise yine cedi (oğlak) bir hallerinde olduklarını hesap etmiştir. İbn Rıdvan'ın serkezşat-ı garibine kendi yazılarından kesbi ittıla ediyoruz.

Müşarünileyhin pederi fırıncılıkla meşgul fakir bir adammış. On yaşına kadar Cize'de pederinin nezdinde kıraat ve kitabeti öğrendikten sonra Kahire'ye hicret etmiş ve on altı yaşından itibaren burada ulûm-u tıbbiye ve felsefiye tahsiline başlamış. İbn Rıdvan evvelce ilm-i nücum ile uğraşmış. Bizzat yazmış olduğu tercüme-i halinde diyor ki: Her insanın bir sanatı bir mesleği olmak icap eder. Tababet hem insanın kendi şahsi hem de ebna-i cinsi (yakın cinsi) için faydalı bir meslek olduğundan bende tababete inkisâbı kararlaştırarak ulum-u tıbbiye mütalaa ve tahsiline koyuldum. Esasen veladetim esnasında kevâkibin tarzı Kur'an'da bu mesleğe intisab (mensup olmak) edeceğime delalet ediyordu. Fakat son derece fakir olduğumdan tahsil mütalaaaya devam edebilmek için iktihamı müteşekkel muvala'a maruz kalıyordum. İlm-i nücum tedrisiyle medar-ı maişetimi temin etmek çaresini düşündüm. Bu sayede mümkün mertebe geçinebilecek kadar bir şey kazanıyordum. Otuz iki yaşına kadar gece gündüz bu suretle tetebbu ve mütalaaaya devam ettim. Bu

tarihten itibaren maişet hususunda artık müşkülata maruz kalmadım. Tababet sayesinde her türlü refaha mazhar olmuşum. Kazancımla bol bol temin-i maişet ettikten sonra maada fazla param bile kalıyordu. Maarif-i zaruriye hayatiyemi tanzim ederek i'aşemden fazla kalan meblanın bir kısmını fakire ve acizeye tahsis bir kısmını da atıyan-ı mutemel elzuhur olan ahval-ı fevkalade için bir tarafta hafız ettim. Her günkü işlerimi tevsiye ve hastalarımı tedavi ettikten sonra tarz-ı tedavi ve verdiğim ilaçları düşünür ve netice-i intizar ederdim. O günkü tedavimin hasen tesirini görürsem memnun olur yanlış bir şey olmuş ise bir daha böyle bir hataya düşmemek için gözümü açardım. Hükema-i kadimenin ilm-i ahlak üzerindeki eserlerini tetkik ve hülasa ederek beş cilt kitap yazdım. Bunlardan başka Hypocrate, Galiene, Dioscorides, Rufus, Orbiase, Paule d'egine ve Razi gibi zevatın eserlerini de tetkik ve tettebbu ederek bunlar hakkında birçok şerhler telif ettim.

Petelome, Platon, Arestote, Aphrodisias Themistius ve Farabi gibi eazımın kitaplarına dair de telifatta bulundum. Yazdığım kitapların bazılarını satıyor bazılarını da hafız ediyordum.

İbn-i Rıdvan'ın fenn-i tıbbı kimden tahsil etmiş olduğu malum değildir. İbn Ebu Useybia bile bu babda malumat-ı mükne veremiyor.

İbn Rıdvan tettebbu ve mütalaanın tedrisinden ziyade faydadar olduğu itikadında bulunduğu müşarünileyh mebad-ı tıbb talim ettikten sonra bilahere mütalaat ve tettebbuat zatiyesinde o dereceye vasıl olabilmiş olduğunu kabul etmek mecburiyetindeyiz. Münazarat ve reddiyelerinde gösterdiği amalsızlık Razi, Huneyn ve Ebu'l Ferec tıbb gibi aba-ı tıbbı karşı ettiği hücumlardaki şiddet sırf zatı olan tettebbuat ve mütalaat münzeviyanesinin icabet-i tabiyesinden olması muhtemeldir.

İbn Rıdvan muasırı bulunan hükema ve ettıbya her hususta muarız olduğundan suret-i daimede kendileriyle mebahesat ve münazaratta bulunurdu. Muasırlarından ve meşahir-i etyandan İbn Buldan ile aralarında birçok münakaşalar geçmiştir. Müzaarat-ı mezkureye dair bir iki de risale yazmıştır.

İbn Rıdvan halife-i hâkime intisab etmiş olduğundan müşarünileyh tarafından uhdesine reis-i ettıbba unvanı tevci edilmiştir. Kendisi eski kahire civarında bir hanede ikamet etmiş. İbn Ebu Useybia on üçüncü asrı miladide İbn Rıdvan'ın vefatıyla oturmuş olduğu bu hanenin asar-ı bakiyesini ziyaret ettiğini rivayet ediyor.

İbn Rıdvan'ın ayam-ı hayatiyesine ait son devreler müşarünileyhin metanet ve kuvve-i dimagiyesini sarsacak bir hadise ile teşevvüş etmiştir. Şöyle ki: Hicret-i nebevviyenin 445. senesinde Mısır'da büyük bir kaht zuhur etmiş ve müteakiben meydana çıkan veba hastalığı ortalığı dehşet içinde bırakmıştı. Bu korkunç ve sârî (bulaşıcı) illet ertesi seneye devam ederek pek çok nüfusun ka'r-ı idama yuvarlanmasına sebep olmuştu...

Bir halde ki bila varis vefat ettikleri cihetle servetleri Beytullah'a kalan eşhasın adedi seksen bine baliğ olmuş ve miraslarına yine konan Halife Mûstensir pek ziyade servet ve sâ mân (zenginlik) iktisab eylemiştir. Bu müthiş kaht birkaç sene devam ettiğinden ekmeğin elli altına çıkmış olduğu ve insanların birbirlerini yedikleri müverrihin cümlen beyanatındadır.

Bu felaket esnasında idi ki; İbn Rıdvan yetim ve bakes bir çocuğu taht-ı himayesine alarak onu aguş-u sefalete düşmekten kurtarmıştı. Ne çare ki fitraten sefil, ahlaken rezil bu çocuk gösterilen lütfâ ihanetle mukabele ederek İbn Rıdvan'ın o vakte kadar biriktirmiş olduğu yirmi bin dinarı çalarak firar etmiş ve bir daha görünmemişti. İbn Rıdvan bu vakıa üzerine fart tesirinden aklını gaip etmiş ve az bir

müddet sonra seksen yaşına karib olduğu halde vefat eylemiştir. İbn Rıdvan'ın İbn Sina, Razi, Ali bin İsa derecesinde hazakat-ı tabiyesi yoktur. İbn Rıdvan kıyasen ikinci derece bir hekim ad olunabilir. Meslektaşlarına birçok nasâyihde bulunmuştur. İbn Rıdvan tıb ile işğal eden zevatta evsâf-ı atiyenin bulunması lazım olduğunu söylüyor:

- 1) Tabib fikren ve bedenen sağlam ve zinde olmalı.
- 2) Bedenini ve elbisesini temiz tutmalı. Vakur (ciddiyet) ve nezakette itinakâr bulunmalı.
- 3) Hastalarının esrarını (sırlarını) ketme (gizleme) ihtimam göstermeli ve hastalıklarına dair ötede beride ifşaattan hazır etmeli.
- 4) Alacağı ücreti değil, münhasıran (sadece) hastalarının şifayat olmaları çaresini düşünmeli ve fukaranın tedavisi hususunda zenginler kadar belki daha ziyade itinakâr davranmalı.
- 5) Tabib mütemadiyen tetebbua ve mütalaaya devam ederek, mümkün olduğu kadar çok ilim, mümkün olduğu nispette hem cinsine çok faydeli olmaya çalışmalı.
- 6) Tabib emin ve sadık olmalı, para ve ihtirasata mağlup olarak hiçbir surette hiçbir kimseye zehirli muellecat (ilaçlar) vermemeli ve bu gibi ilaçların terki ve suret-i terkiğini halefe söylememeli.

İbn Rıdvan, bedeni teşkil eden uzuvlardan (organlardan), cihazlardan, her bir vazifesini hasen-i ifa ederse bedeninin hal-i sıhhatte olacağını beyandan sonra vücudun her türlü emrazdan masun (korunmuş) olup olmadığını anlayabilmek için ne suretle muayene edeceğine dair uzun uzadıya teşrihata girmektedir.

İbn Rıdvan'ın tevsia ettiği tarz-ı muayene; tıbbın bugünkü terekkiyatına nazaran elyevm (bugün) etibbanın icra ettikleri usul-u muayenenin hemen aynı olduğu görülüyor. Müşarünileyhin yetmiş kadar telifatı vardır. Telifat-ı mezkurenin kısım-ı a'zam-ı felsefe ve tababete aittir. Bu kitaplardan bazıları zamanımıza kadar intikal edebilmiştir. Mezahib, edyan, mesalik-i felsefiye hakkında müteaddid (birçok) eserler vardır.

3.2.1.9. İbn Cezle ³⁸

Said'in dershaneyi irfanında tenevvür eden (aydınlanan) feyyaz dimağlar arasında İbn Cezle üstadının deha-i faziletini ahlâfa tanıttırmış ve malum irfanı hakkında hürmet ve tebci-i amme-i celbe muvaffak olmuştur.

Kitab el Hükema ve Ebu Ferec müşarünileyhin namını Ebu Ali Yahya bin İsa suretinde kayd ediyorlarsa da sair(diğer) teracüm-ü ahval kitaplarında Ebu el Hasan Ali bin İsa bin Cezle el Katib el Bağdadi tarzında mukayyid olduğu görülüyor.

Tarih-i ulûmda ise büyük deha-i İbn Cezle unvanıyla iştihar eylemiştir. İbn Cezle on dördüncü asrı miladinin iptidalarında (başları) Bağdat'ta mehd-i arai (bir şeyin doğup geliştiği yer) âlim-i şühud (tanık âlim) olmuştur.

Kâtip Çelebi merhum tarih-i vefatının on birinci asr-ı miladinin nihayetlerine yani hicretin 493'üncü senesine müsadif olduğunu beyan ediyor. Şu halde; bir tarafta İbn Cezle gibi cihan-ı İslam'a hizmet-i irfan saçan bir necm-i marifet üful ederken diğer tarafta da âlemi İslam felaket-i nisar (felaket saçan) bir kâbus altına giriyordu. Filhakika Kudüs-ü Şerifin Ehli Salib tarafından ilk işgali tarihi bu zamana müsadif

³⁸ Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) , Cilt: 8., Sayı: 197 ss.151-152

ederler. Kitab el Hükema müellifi ile Ebu el Ferec ise müşarünileyhin hicretin 473.üncü senesinde vefat etmiş olduğunu idda ediyorlar.

Fakat İbn Cezlenin 468 tarihinde makamı hilafeti ihraz eden (kazanan) Muktedi bi Emrillah namına birçok asar ithaf etmiş olduğuna bakılırsa Kâtip Çelebi'nin beyan ettiği tarihin hakkıyla daha ziyade mukarin(yakın) olduğunu kabul etmek icap eder.

Meşarünileyhin Paris kütüphanesinde mahfuz Mintac namı eserinin nihayetinde derç edilmiş olan tercümei halinde 493 senesi şabanında vefat etmiş olduğu tasrih edilmiştir.

İbn Cezle aslen Bağdat Hristiyanlarından idi. Oradaki Hristiyan mekteplerinde ikmali tahsil ettikten sonra Said'in derslane-i irfanına mülazateme başlamış ve tıp tahsiline koyulmuştur.

Kendisinin harika nema-i zekâ ve faaliyeti üstadının feyyaz hizmeti irfanı sayesinde az müddette rüfakasına gıpta-i bahş olacak bir iktidar âlemi, bir şöhret-i tıp kazanmış ve nihayet Bağdat'ın en hazık etıbbası sırasına geçmiştir.

İbn Cezle bilahare mantık ve felsefe tahsiline heves ederek o esnada Bağdat'ta mantık ve felsefede parlak bir şöhret sahibi olan Reis el Mutezi ebu Ali'nin derslerine mülazemeten başladı.

Hekimiyyat tahsilinde ilerledikçe; İbn Cezle'nin dimağı derin endişeler, tufan-ı enkiz şüpheler altında eziliyor, sarsılıyordu. Felsefe ve mantığın metin ve nakil indiras-ı birahini (yok olan delileri) karşısında kendisine aba-i kenisa (kilise babaları) tarafından öteden beri din namına telkin edilen şeylerin vehmiyatı adına hakikat kisvesi altında öğretilen safsataların, hizmet-i şemse (yazma işi) maruz boz

(toprak) tabakası gibi eriyip zail (yok olma) olduklarını görmüş, bu andan itibaren Hristiyanlığa olan itimadı kalbîyesi yavaş yavaş sarsılmaya başlamıştı.

Artık pederinin akidesine iman edemiyordu. Asil bir azim, vicdani bir meyl ile ahkâm-ı islamiyenin tetkikine koyuldu. Hikmet-i aliye ve fenn-i müspet ile hakayık-ı İslamiyye arasındaki kat'iyet-i tavafuk, kendisini hayran bırakıyor, din-i Ahmedi'nin sadegi (sadelik) ve ulviyetine karşı kalbi bir istek doğuyordu. Tetetbuatına devam ettikçe incizab-ı vicdaniyesine o nispette kesb-i şiddet ediyordu.

İhtilas edebildiği zamanlarını ilmi kelim tahsiline hasr eyledi. Hengamı tedriste Ebû Ali ile mühim mebahiselerde zihnine hutur edebilen şüpheleri serd (dile getirme) ederek medid(uzun) münakaşalardan fariğ (rahat) olmuyordu.

Ebu Ali'nin kuvve-i iknaiyesi, kati bürhanları İslamiyet'in (İslam'ın delilleri) ulviyetine ve akıl ve fenne muvaffak bir derin hakiki olduğuna dair, kendisinde layetezelzel (sarsılmaz) bir kanaat-i vicdaniye, samimi bir tasdik dimağı hâsıl eyledi. Nihayet İbn Cezle fikir ve vicdanına mukavemet(karşı koyma) edemedi: İslamiyeti kabul ederek ihtida eylediğini (Müslüman olma) ilandan çekinmemiştir.

İbn Cezle vicdani bir tasdik ilmi bir kanaatle İslamiyet'e iman etmiş olduğundan bütün mesaisini İslamiyet'in ulviyetini münekkerine (bilinmeyen) müdafaaya hasr eylemiştir.

Yazdığı kitaplarda İslamiyet'ten başka hiçbir dinin fen ve felsefe ile kabil-i telif (telifi mümkün) olamayacağını mütefennin bir hekim din namına Müslümanlıktan başka bir şey kabul edemeyeceğini kati mantıki delillerle ispata çalışmıştır.

Pek güzel söylediği Hristiyanlığa karşı bi aman hücumlarda bulunmaktan çekinmemiştir. Aba-i kenisalarının vehimiyatı tehakküm-ü amiz (alayla karışık)

ifadelerle çürütmüş, eski dindaşlarını şefik bir kardaş sıfatıyla hakikati kabule davetten bir an fariğ olmuştur (vazgeçme).

Rahip İlyas namında bir Hristiyan ilmüne hitaben yazdığı kitapta akide-i Nasraniyet (Hristiyan inancı) biaman, burhanlarla tenkit etmiş, İslamiyetin ulviyetini zengin ve kati ifadelerle tasrihe çalışmış ve her iki dinin ahkâm-ı esasiyesine mütefennin bir hekim sıfatıyla mukayese ederek hükmü katiyi vermiştir. Tarih-i hicretin 466. senesinde ikmal ettiği bu kitapta İbn Cezle ne gibi mukavemetsiz(dirençsiz) berahin-i akliye sevkiyle ihtida etmiş olduğunu İslamiyet'in cazip ve hikmet-i amiz ulviyet-i sadeliğine karşı kendisinde ne suretle vicdani bir aşk hâsıl olduğunu fikri hikmet ve tarik-i mantıkiye o günde Hristiyanlığın hiçbir mukavemet gösteremediği halde İslamiyet'in nasıl itila-i arz ettiğini uzun uzadıya teşrih eylemiştir.

İbn Cezle felsefe, mantık, ulûm-u hekimiye ve tabiiyye, fizyoloji ilmi teşrih ve fenni tıpta teferrüd (benzersiz) etmiş eazımdandır. Felsefe ve edyana ait pek derin tetkikat de bulunmuş ve mütefennin bir feylesof için İslamiyet'ten başka bir din kabulü mümkün olamayacağına ilmen kanaat hâsıl eylemiştir.

Teslis ile esasat-ı fenniyenin telifi mümkün olamayacağını Hristiyanlığın Roma ve Yunan kadimi Hristiyanlarıyla büsbütün karıştırılmış olduğunu hazreti isanın telkinatıyla aba-i kenisenin türrehatı (saçma sapan söz) arasında hiçbir münasebet bulunmadığını kati ifadelerle tasrihden çekinmemiştir.

3.2.2. İslam Dünyasının İnhitatu Sebebi Selçuk İstilası mıdır?³⁹

Günaltay'ın II. Türk Tarih Kongresinde sunduğu tebliğde İslam dünyasındaki çöküşün nedenleri dile getirilmiştir. Metin tarafından sadeleştirilmiş olup aşağıda metnin sadeleştirilmiş hali verilmiştir:

Dokuzuncu ve onuncu asırlarda İslam dünyasının doğusunda büyük bir hız alan ilim hareketinin sonraki asırlarda duruşu ve doğunun yavaş yavaş ağırlığı artan bir cehalet kâbusuyla örtülüşü keyfiyetini Selçuk istilâsının bir sonucu olarak göstermek uzun zamandan beri moda olmuştur.

Zamanında Ernest Renan tarafından ileri sürülmüş olan bu iddianın⁴⁰ son zamanlarda bazı genç Arap yazarlar⁴¹ tarafından da hararetli bir şekilde savunulduğu görüldüğü için tarihi gerçeği ortaya çıkarmak üzere yüksek huzurunuzda bu konuyu ele almayı ilmi ve milli bir görev saymaktayım. İddia şudur:

- 1- Dokuzuncu ve onuncu asırlarda İslam dünyasına en parlak devrini yaşattıran ilim hareketi, Türk olmayan unsurların eseridir.
- 2- Parlak bir ilerlemeye sahip olan bu hareket, Selçuk Türklerinin ön Asya'yı istilâ etmeleri sonucunda durmuş, bu durum İslam dünyasının genel çöküşüne sebep olmuştur.

Bu iddianın ne kadar esassız ve gerçeğe ne kadar ters olduğunu göstermek için öncelikle Müslüman dünyasındaki lâik ilim ve felsefe hareketinin nerede ve kimler tarafından yaratılmış ve hangi akılların yardımıyla hızlanmış olduğunu, sonra da bu hareketin nasıl ve ne gibi amaçlar etkisiyle durduğunu araştıracağız:

³⁹ Şemseddin Günaltay, *İslam Dünyasının İnhtatı Sebebi Selçuk İstilası mıdır?*, Belleten, II,5,6, ss.73-88.

⁴⁰ E. Renan, *Averroës et Averroisme, Avertissement*, s.IV, Paris, 1922

⁴¹ Djêmal Saliba. *Etude sur la métaphisiquc d'Avicenne*. s.33-34. Paris, 1926

Hepiniz bilirsiniz ki İslam dünyasında esaslı düşünce hareketi sekizinci asrın ikinci yarısında parlamaya başlamıştır.

Bu hareketin başlıca iki ilerleme alanı görülmektedir. (1): Ön Asya'da Irak. (2): Orta Asya'da Maveraünnehir ve Bakteryan. Irak'da bu hareket ilk defa Basra'da kendini göstermiş, sonra da Bağdat'a geçerek bu şehirde ilerlemiştir. Orta Asya da ise önceden ilim merkezlerinin Buhara ve Belh olduklarını ve sonradan ilimin tek merkezinin Buhara olduğunu biliyoruz.

Orta Asya'nın Müslümanlıktan önceki medeniyeti kültür durumu ile İslami devirde ilk fikir hareketinin niçin Basra'da kendini göstermiş olduğunu Birinci Tarih Kongresinde detaylı bir şekilde değinmiştim. Bugün bu noktalara değinmeyeceğim. Burada yalnız İslami devirde Basra mektebini kuran ve yükseltenlerin Maveraünnehir'in istilâsı zamanında Ubeydullah Bin Ziyad tarafından Buhara'dan Basra'ya geçmiş ve orada yerleşmiş olan Türkler⁴² ve bunların çocukları olduklarını hatırlamakla yetineceğim.

Bakteryanlı bir Türkün oğlu olan Amir Bin Übeyd tarafından kurulan Basra mektebi, çevrenin etkisiyle teolojik bir sima altında felsefi bir istikamet takip etmiştir. Aklın hâkimiyeti, fikir ve iradenin hürriyeti esasını koruyan bu rasyonalizm mektebi, evrenin ezeli ve değişmez kanunlara bağlı olduğu, evrende sebepsiz hiçbir şey olamayacağı esaslarıyla⁴³ lâik ilimleri kucakladığı gibi; insanın iradesinde bağımsız ve hür bulunduğu, iş ve eşyadaki güzellik ve çirkinliğin yani diğer bir deyişle hayır ve şerrin de aslında mevcut olduğu prensibini kabul etmek suretiyle de şahsi sorumluluğa dayanan sağlam bir ahlak temeli atmış oluyordu. Aklın yanında

⁴² Epülabbas Ahmet Bin Yahya Elbelazürî, *Kitabi Fütuhülbüldan*, s.376, Goeje Tabı, Brill. 1866

⁴³ Sadüddini Teftâzanî, *Şerhülmekasid* c.1, s.293. İstanbul tabı. Ve Seyyit Şerifi Cürcanî, *Şerülmekasid*, c.1. s.151, İstanbul tabı.

deneye de değer veren bu mektep atom ve hareket fikrine dayanarak ileri sürdüğü atom nazariyesi ile fiziği metafiziğe bağlamanın yolunu bulmuştu⁴⁴.

Irak rasyonalizm mektebi Abbasi halifelerinden Me'mûn döneminde birdenbire parlamış, sonucunda lâik ilimlere ait verimli bir tercüme ve telif faaliyeti başlamıştır, Me'mûn'un ne Emevi ne de kendinden önceki Abbasi halifelerinde olmayan bir istek ile kendisini lâik ilimlere ve rasyonalizme vermiş olması, bizi onun önemli şahsiyeti üzerinde durmaya mecbur etmektedir. Me'mûn'un bağlı olduğu kavim ve zümre içerisinde bir istisna olmasının sebebini araştırmak, tarihin karanlık olan bazı noktalarının açıklamaya yardımcı olacaktır. Tarihi Yakubî ve Camiüddüvel'de belirtildiği üzere⁴⁵, Harun Reşid'in bu oğlu bir Türk kızından doğmuş, Belh Türklerinden Parmak oğullarının (Bermekilerin) gözetimi altında eğitim ve öğretim görmüş büyüdüktan sonra da Doğu Valisi unvanı ile Türk illerine gönderilmişti.

Çin Vakayinamelerinden öğrenildiği üzere miladi altıncı, yedinci ve sekizinci asırlarda Orta Asya'nın Maveraünnehir, Horasan ve Bakteriyan çevresinde yani Me'mûn'un vali tayin edildiği bölgelerde büyük ve eski bir kültür yaşıyordu⁴⁶. Me'mûn ruhunun bağlı olduğu bu kültür içinde olgunlaştı. Bağlı olduğu kavmin özellik ve eğilimlerinden büsbütün farklı bir bilgi ve yetenekle donanımlı yetişti. Bu çevreye o kadar alışmıştı ki, halifelik tahtı kendine kaldığı zaman; durum ve şartların zorlamasına rağmen, dayılarının memleketinden ayrılmak istememiş⁴⁷, Bağdat'a dönmeye mecbur kaldığı zamanda bu çevre aydınlarından oluşan bir grup ile beraber

⁴⁴ Leopold Mabilleau, *Histoire de la Philosophie Atomistique*.

⁴⁵ Müneccim başı Derviş Ahmet, Camiüddüvel (Sahayifülahbar), Bayazit Umumi Kütüphane, numara 5019-5020

⁴⁶ Edouard Chavannes, *Documents Sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s.132-165. St. Ptersbourg,1903.

⁴⁷ Tarihi Yakubi c.2.

gelmişti. O zamanda Bağdat Kadıülkudatı olan Yahya Bin Eksem önceden Yahya Bin Mübarek ve Sümame bin Eşres gibi rasyonalistlerle sıkı temaslarda bulunmuş olan Me'mûn'un ilmi olarak ne kadar olgunlaşmış olduğunu gösteren bir anlatı vardır. Kadıülkudat Yahya diyor ki: Me'mûn kardeşinin katlinden sonra halife sıfatı ile doğudan Bağdat'a geldiği zaman bütün fakihleri ve âlimleri saraya toplamamı emretti. Onlarla bir takım çetin meseleler hakkında ilmi tartışmalar yaptı. Ve onları sınav yaparak Iraktaki ilim seviyesini anladı ⁴⁸. Memun'un rasyonalizm sistemini ciddiyetle savunan ve gerekli gören, gelenekçi mektep temsilcilerinin bu sistemi zorla kabul edişi, bu sınavdan sonra olmuştur. Görülüyor ki Me'mûn'un bu özelliği baştan beri Türklerden aldığı terbiye ve kültüre borçludur. Türk illerinde pozitif ilimler çerçevesi içinde gelişen zekası; başta Kur'anın özelliği olmak üzere: akıl ve mantığa uymayan ilmi olmayan her şeye karşı isyan etmiş, laik kültürü genelleştirmek amacıyla geniş ölçüde bir tercüme ve telif faaliyetine başlatmıştır. Felsefe ve laik ilimler hakkında Me'mûn devrinden itibaren başlayan telif faaliyetinin başında özellikle Orta Asyalı Türkler görülmektedir. Bunlar arasında felsefe ve tıpta Farablı Uzluğ oğlu Ebu Nasr Mehmet, Belhli Ebu Zeyd, Buharalı İbni Sina, Serahslı Ahmet İbni Tayyip, tabiiyyat ve coğrafyada Harezmlî Ebu Reyhani Biruniğ, matematik de Arık oğlu Ebu Nasr, Harezmlî Mehmet Bin Musa, Habeşül Hasip, İbni Türk El Ceyli, astronomide Ferganalı Ahmet Bin Küseyr, tarihte Soltekin oğlu İbrahim gibi Türk çocukları, yalnız İslam tarihinde değil insanlığın ilim tarihinde de yer almış önemli şahsiyetlerdir.

Bu Türk çocuklarının yarattıkları pozitif ilimler hareketinin en verimli ve devamlı yansımaları kendi anayurtlarında görüldü. Memun'un ölümünden 41 sene

⁴⁸ İbni Tayfur. *Tarihi Bağdat* c.6 s.75 ve devamı, Avrupa tabı

sonra Buhara merkez olmak üzere Türk illerinde kurulan Saman Oğulları devleti; Irakta felsefeyi ve laik ilimleri sindirmeye çalışan halife Elmuktadıbillah'a karşı bunların kudretli ve samimi bir koruyucusu olarak sahneye atılmıştı. Bu hanedanın onuncu asrın ikinci yarısında ve özellikle bu kısmın sonlarına doğru devamlı siyasi krizler geçirdiği zamanlarda bile, Buhara fikir ve ticaret hayatının en büyük merkezlerinden biri olmaya devam etmiştir. Bu asırda Buhara yalnız Türkistan'ın değil bütün feodal İslam dünyasının en önemli bir ilim merkezi olma üstünlüğünü korumuştur.

Saman Oğullarının İslam Dünyasının doğusunda parlak şöhretini asırlarca koruyan büyük kütüphaneleri, lâik ilimlere ait eserlerle doluydu. Buradaki kitapların laik ilimlere ait ve yazarlarının da Türk olduklarını Metali haşiyesindeki bir kayıtlardan öğreniyoruz⁴⁹.Türk filozofu Farabi'ye muallimi sâni (ikinci öğretmen) unvanını kazandıran *Ettalimüssâni* isimli eser de bu kitaplar arasında bulunuyordu. İbni Sina gibi bir âlimin yüksek irfanının borçlu olduğu bu kütüphane ne yazık ki Saman Oğullarının felaketli zamanlarında yanmış, içinde bulunan yazma tek nüshalar kaybolmuştur. Felsefe ve laik ilim hareketini koruyan ve Buhara'yı ilim merkezi yapan Ali Saman devletinin milli özelliği nedir? Hepiniz bilirsiniz ki, bu devlet şimdiye kadar tarih kitaplarında bir Pers devleti olarak gösterilmiştir. Bu devletin özelliği nedir? Sorumu muhtemelen içinizde abes görenler olacaktır. Fakat hemen söyleyeyim ki hakikat hiçte böyle değildir. Türk illerinde kurulan ve lâik ilimleri koruyan bu devletin başında bulunan hanedan da Türk'tür, devlette her manasıyla Türk devletidir.

⁴⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfüzzunun*, c.1, s.344, Mısır Tabı

Topkapı sarayı Sultan Ahmet kütüphanesinde 2935 numarada kayıtlı olan *Camiüttevarih'in* yazarının hayatında yazılan ikinci cildinin 168'inci sayfasında Ali Saman'ın Türk ırkından ve Oğuz boyundan olduğu açıkça kayıt edilmektedir. Bu açıklık aynı eserin hazine kütüphanesinde 1654 numarada kayıtlı olan nüshasında da aynen mevcuttur. Bundan başka Bağdat köşkündeki 282 numarada kayıtlı olan Hafız Ebru dergisinde de aynı açıklık görülmektedir.

Aynı eserlerin Oğuzlar bölümünde de Ali Sâman'ın Oğuz Türklerinden oldukları bir daha tekrar edilmektedir. Tarihçi Muslihüddin Lâri'nin Nuruosmaniye kütüphanesinde 3156 numarada kayıtlı olan *Mirâtüledvar* adlı yazma eserinde de aynı açıklığı yani Ali Saman'ın Türk olduğu kaydını görmekteyiz.

Aslında kıymetli kaynaklardan olan bu iki eserdeki açıklıklar olmasa da, bu hanedanın Türk olduğunu kabul etmek zorundayız. Çünkü hanedana adını veren büyük ceddin tarihlerde gördüğümüz isim ve unvanları bağlı olduğu milliyetin silinmez damgasını taşımaktadır. Aslında tarihlerde bu hanedanın büyük cediti (Sâman Yavgı Kudat) şeklinde kayıt edilmektedir. Burada gördüğümüz üç sözcükten her üçü de Türklere ait, Türkçe unvanlardır. Şimdi bunları inceleyelim: öteden beri İran şivesi ile Sâman şeklinde telâffuz edilen bu sözcük, meşhur Ebülfercülcevzi 'nin Ayasofya kütüphanesinde 2908 numarada kayıtlı olan *Elmntazam Fi Tarihülmülükü Velüm em* adlı eserinde Şaman şeklinde yazılmış olduğunu görüyoruz. Bu, bize İranileştirilen Sâman sözcüğünün doğru şeklinin Şaman olduğu ihtimalini gösteriyor. Aşağıdaki ifadeler bu ihtimalin gerçek olduğunu kesinleştiriyor:

Bütün kaynaklarda (Sâman Yavgı) nın, Müslümanlıktan önce Belh'deki Nevbahar tapınağı Kodatı olduğu belirtilmektedir. Bugün bu tapınağın bir zamanlar mazdeizm ateşgedesi değil, Yüeci Türkleri hükümdarı Kanişka tarafından kurulmuş

Mahayana mezhebine ait bir Budizm Viharesi olduğunu biliyoruz. İbni Nedim de Türkler arasında yayılmış olan Budizm dinine Semeniyye yani Şamanilik denildiğini kaydetmiş olmasına rağmen⁵⁰ Belh'deki Vihara tapınağının Kodatı olan kişinin de Orta Asyadaki bütün din büyükleri gibi Şaman olması doğaldır.

Yavgı sözcüğüne gelince bu da Türk Prenslere ait Yabgu unvanından başka bir şey değildir. *Camiüttevarih*' in yazarı bu kelimeyi *asilzade* şeklinde Farsçaya tercüme etmiştir. Çeşitli Türk lehçelerinde (b) ile (v) harflerinin birbirinin yerine geçtiğine dair örnekler vardır ki Yavgı ile Yabgu'nun da aynı şey olduklarından şüphe yoktur. Yavgı'nın Yabgu unvanı olduğu Çin ve Hint tarihlerinde de anlaşılmaktadır.

Çinin İkinci Han sülalesi Vakayinamesinde Bakteryadaki Yue-Çi Prensleri Hİ-Hiuen unvanı ile anılmaktadır. Sinologlar Çince Hi-Hue veya Şe-Hu sözcüklerinin Türklerle ait bir unvan olan yabgu sözcüğünün bozulması olduğu konusunda anlaşmışlardır⁵¹. (Kharoşthi) yazı ile olan Hint belgelerinde ise Yue- Çi prensi, Yavuga unvanı ile anılmaktadır. Bunun da Türkçe Yabgu sözcüğünün bozulması olduğu kabul edilmektedir. Yue- Çi yani Aysoy Türkleri hanı Kanışka tarafından Belh Şehrinde kurulan Vihara tapınağının Kodatı Prensini de ataları gibi Yabgu olması doğaldır. Khotan'da bulunan belgelerde Yabgu isminin kullanılmış olduğu şöhretli Sinolog E.Chavannes tarafından belirtildiğine göre⁵² Şaman yavgıdaki yavgı sözcüğü bir unvan değil aynı zamanda isim olarak kabul edilmiştir. Kodat sözcüğü ise sahip, mevlâ, efendi anlamlarına gelen Türkçe bir sözcüktür. Pers dilindeki Khuda (huda)'nın Türkçe kudattan başka bir şey olmadığı açıktır.

⁵⁰ İbnünedim, *Fihristütülum*, s.484, Mısır Tabı.

⁵¹ E.Chavannes, *Documents Sur Les Tou- Kie Occidentaux* ve L. De La Vallée Poussin, *L.Inde Aux Temps des Mauryas*, s.338.

⁵² E.Chavannes, *Journ, Asia-1914*-p.369.

İşte Oğuz Türklerinden olduğu verilen bilgilerle ortaya çıkan Şaman yavğı, Arap istilâsı zamanında Horasan emir Esed Bin Abdullah'ın teşvik etmesiyle Müslüman olmuş, torunu Nasr ise 874 tarihinde Buhara merkez olmak üzere Âli Sâman devletini kurmuştur.

Tarihin karanlıklarına gömülen zamanlardan beri belirsiz isimlerle anılan Türklerin yerleştiği bu yerlerde Oğuz boyuna mensup bir hanedan tarafından kurulan bu devletin, her anlamıyla bir Türk devleti olduğundan ümit ederim ki kimsenin şüphesi kalmamıştır.

Selçuklulardan önce büyük İslam imparatorluğunda ortaya çıkan devletlerarasında en medeni sima olarak kendini gösteren ve sağlam teşkilatıyla bütün feodal İslam devletlerine örnek olan Şaman Oğulları devletinin hayranlıkla şahidi olduğumuz siyasi, toplumsal, iktisadi, idari teşkilatı ve yüksek kültürü tamamen Türk zekâsının mahsulüdür.

İslamda fen ve lâik ilimler hareketini yaratan ve kuvvetlendirenlerin Türklerden başka bir unsur olduğuna dayandıran iddianın gerçekten ne kadar uzak ve ne kadar anlamsız bir iddia olduğunu açıkladıktan sonra şimdi konumuzun ikinci kısmına yani İslam âleminde başlamış olan pozitif ilim hareketinin durmasını Selçuk istilâsına dayandıran tezin tartışmasına geçiyorum:

İlmi bir araştırmaya dayanmayan bu tezin ne kadar çürük olduğunu ortaya çıkarmak ve tarihi hakikati ortaya çıkarmak için izninizle dokuzuncu asır ortalarından başlayarak Müslüman dünyasının geçirdiği toplumsal ve dini evreleri hızlı bir şekilde inceleyelim: Ne kadar hızlı olursa olsun bu inceleme sonucunda İslam dünyasının çöküş sebebi kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Abbasi halifelerinden Vasıkbillah, dokuzuncu asır ortalarına doğru gözlerini hayata kapadığı zaman, Me'mûn'un kurduğu rejim icabı vezirlik, kadıyülkudatlıktan başlamak üzere bütün devlet teşkilatı rasyonalistlerin elinde bulunuyordu. Bu durum İslam tarihinde bildiğimiz ilim ve ilerleme devrini oluşturmuştu. Fakat Vasıkbillah'dan sonra iktidara kardeşi Mütevekkilalalah geçince durum değişti. Geri zihniyetli olan bu adam an'aneçilere ayrıcalık verdi. Rasyonalistlere karşı savaş açtı. Onları birer birer iş başından attı. Mekkelî Abdülâzîz İbni Yahya gibi gerici isimlerin kışkırtması ile rasyonalistlerin baş savunucusu olan vezir Mehmet Bin Abdülmelik Bin İzzeyyat'ın bütün mallarına el koydu, kendisini de demir halkalara bağlayarak kızgın bir fırın içine attırdı. Şansız adam yavaş yavaş yanarak dört gün cehennem azabı çektikten sonra öldü⁵³.

Vezirin ölümünden sonra felç geçiren Kadıyülkudat Ahmet Bin Duad'ın da malları elinden alındı. O da hastalıkla yokluğun pençesine terk edilerek öldürüldü. Rasyonalistlerden Hertseme linç edildi. Rasyonalizm ve lâik ilimlerin eğitimi kaldırıldı. İktidarı ele alan an'aneçiler, eğitimi Kur'an ve hadise dayalı olarak verdiler. Bunların dışında okumak düşünmek yasaklandı. Mütevekkil ile başlayan bu hareket, halife Mutadid Billah zamanında felsefe ve lâik ilimlere ait kitapların yakılması gibi bir vahşete de sebep oldu. İşkence yöntemleri bulmakta engizisyon reislerinden Thomas Torquemada'ya taş çıkaracak olan bu halifenin ilk kurbanı Serahs Türklerinden filozof Tayyip Ahmet oldu. Felsefe ve tarihe ait kıymetli eserler yazan bu âlimin mallarına el konulduktan sonra öldürüldü.

Mutadid'in emriyle filozofların ve lâik ilim temsilcilerinin kitaplarındaki ifadeleri yani ilmi esasları araştırmak ve onları yok etmek üzere bir heyet kuruldu.

⁵³ İbnül Khallikan, *Vefeyatülâyan*, Mısır tabı.

İçlerinde yeni fikirler, ilmi ve felsefi bölümler bulunan ve bu fikirleri karmaşık sayılan kıymetli kitaplar yakıldı. Yazarları işkencelere mahkûm edildi.

Selçuklulardan 190 sene önce hilâfet merkezinde başlayan bu hareketin başında çok dar düşüncelerle ortaya çıkan Hâmbeliler ile Kerramiye taraftarları bulunuyordu. Bu grup, müslümanları inanç ve eylem hususlarında özellikle an'aneyeye dayalı bir sistem etrafında birleştirmek istiyorlardı⁵⁴. Fakat dini ve fikri hayat için ileri sürdükleri esaslar tamamen ilkel devirlere ait kaba bir paganizmden ilham alan bir antropomorfizm ile sonuçlanan, hukuki ve hayati sahadaki esasları da ancak çöl hayatı yaşayan bir toplumun ihtiyaç ve törelerine uygun şeylerdi⁵⁵.

Bu mezheplere göre evrenin düzenini keyfi bir şekilde sürekli değiştiren elli, ayaklı bir Allah arş üzerine oturtuluyor⁵⁶ her türlü iradeden mahrum birer kukla gibi görülen insanlar onun keyfi iradesine bırakılıyordu⁵⁷. Fakat insanın ahlaki ve dini sorumluluğunun kaldırılmış olacağı düşünüleliyordu.

An'ancilerin özelliği ilim ve felsefe düşmanlığı olduğu için ilkel düşünceli kütleyi kendilerine destek bulmuşlardı. Fakat bunların dışında kalan parlak zekâ sahipleri, aydın zümre, ilkel görüşlerle bir türlü tatmin edilemeyen dimağlarını susturacak kaynağı felsefe ve lâik ilimlerde bulabildikleri için an'ancilerin galip geldikleri zaman bile rasyonalizm hareketi gizli bir şekilde devam etmişti. Bunların sayısı az, siyaseten dayanaksız olmakla beraber, akıl esasına dayandıkları için, an'ancilerin küflü hurafelerini mantık ve ilim silahları ile didikleyebiliyor, popüler

⁵⁴ Seyit Murtaza, *Tabsiratülavam Fi Marifeti Mekalatilenam*, s.64-87. Tahran Tabı.

⁵⁵ Dozy(R); *Essai Sur l'histoire de l'islamisme*, Leyde 1879, ve Goldziher, *Le Dogme Et La Loi de l'islam*, Paris, 1920 Houdas, *L'islamisme*, Paris, 1904.

⁵⁶ Şehristâni, *Kitabülmilel Vennihal*, s.75-84 Leipzig tabı, 1923.

⁵⁷ Maimonide, *Le Guide Des Égares*, Paris, 1904.

imamları maskaraya çeviriyorlardı. Bu itibarla an'aneçilerin zorbalıkları laik ilim ve felsefe hareketini zayıflatmış, fakat boğamamıştı⁵⁸.

Fakat Selçuk devletinin kuruluşundan 127 sene evvel yani 913 tarihinde an'aneçiler hiç beklemedikleri bir şahsiyetin bu sahada kendilerini oldukça kuvvetlendirecek yardımıyla karşılaştılar⁵⁹. Bulduğu rasyonalizm safından ayrılarak kendilerine katılan bu zât Yemenli Ebu Musa el- Eş'arî torunlarından Ebülhasanil Eş'arî idi. 873'de Basra'da doğmuş olan Eş'arî, rasyonalizm mektebinde eğitim görmüş onların ilmi ve felsefi metodlarını öğrenmiş kırk yaşına kadar rasyonalistlerle çalışmıştı⁶⁰. Fakat doğuştan mağrur ve kindar olan bu zat günün birinde üvey babası ve rasyonalistlerin reisi olan Ebu Ali Cübai'ye kızarak bu mektepten ayrıldı. Ananeçilerden çoğunluğunun taraftar olduğu cebriye mezhebinde küçük değişiklikler yaparak yeni bir mektep kurdu. Rasyonalistlerin ilmi metodları ile donanmış, iyi bir hatip, kudretli bir mantıkçı olan Eş'arî'nin an'aneçiler safına katılması, büyük bir olay idi. O zaman kadar ilmi münakaşalarda daima rasyonalistlere yenilen an'aneçiler, Eş'arî ile kuvvetli dayanak bulmuş oldular.

Eş'arî bu tarihten itibaren rasyonalistler aleyhine harekete geçti. Konferanslar vererek, kitaplar yazarak açık bir şekilde mücadeleye katıldı. Ustaca çeviri faaliyetleri ilim ve felsefe düşmanı an'aneçileri kendine bağladı. Artık döneminin en kudretli ve nüfuzlu imamı o olmuştu!.. Fakihler kazandığı nüfuza imreniyor, halk kendisini din düşmanlarını ezmeye çalışan bir kahraman gibi alkışlıyordu...

Rasyonalizm aleyhtarlığında an'aneçiler daha az tehlikeliydi. Onlar siyasi desteği de arkalarına almalarına rağmen bu cereyanı boğamamışlardı. Çünkü ilkel

⁵⁸ Dugat (Gustave), *Histoire Des Philosophes Et Des Théologiens Musuimans*, Paris 1878.

⁵⁹ İbni Khalilikan, c.1, s.326-327.

⁶⁰ Keza, c.1, s.480-481.

zihniyetin düşüncelerini rivayetlere dayandırarak savunan an'ancilerin ilim ve mantık silahı karşısında direnme kabiliyetleri yoktu. Bir darbe ile sarsılabiliyorlardı. Fakat Eş'arî'nin kurduğu mektep böyle değildi. Rasyonalistler içinde yetişen Eş'arî, onların prensiplerini, mücadele metotlarını biliyordu. Bu bilgilerden yararlanarak kurduğu mektep ilme dayanan bir özellik taşıyordu. Bu manzara altında gençler onu ilmi ve cazip buluyorlardı. Selefiye ve Kerramiyelerin ilkel düşünceleriyle tatmin olmayan, felsefe ve laik ilimlerde büyük hamleler göstermek isteyen zekâlar, şeklen mantık ve ilmi yöntemi benimseyen bir sistem gibi görünen Eş'arî mektebine katılmakta tereddüt etmiyorlardı. Bu suretle an'ancilerin karşısında önceden rasyonalizmi tercih edenler bu defa Eş'arî mektebine geçtiler. Söylemleri akıcı, zekâları keskin mantıkları kuvvetli olan kişilerin kısaca Ebu Bekribakıllani, İbni Fevrek, Ebu İshakî İsterainîğ, Ebu Zeri Hireviğ, Ebülvefa İbni Âkil... gibi âlimlerin bu mezhebi seçmeleri ve savunmaları bütün aydınların dikkatini bu mektebe çevirdi.

Fakat felsefe henüz bu mektep tarafından dışlanmamış, lâik ilimler birer felaket gibi gösterilmemişti. Eş'ari mektebine bu son hamleyi yaptıran Ebulferc Abdürrahmanîl Cevzi tarafından portresi pek güzel çizilmiş olan Ebu Hamid Mehmedül Gazâli oldu⁶¹.

Asrının bütün aydınları gibi Eş'ari mektebini tercih eden Gazâli, Bağdatta Nizamiye Medresesinin başında şöhretini kazandıktan sonra *Mekasıdülfelasife* ve *Feyseelüttefrika Beynel İslâmi Vezzındıka* gibi eserleriyle Eş'ari sistemi dışındaki bütün sistemleri hırpalamış daha sonra meşhur *Tehafetül Felasife* isimli eseriyle saldırıya geçmiştir.

⁶¹ Ebül Ferc Abdürrahmanül Cevzi, *Elmuntazam Fi Tarih il Ümanı*, Topkapı Sarayı Sultan Ahmet Kütüphanesi, N.2908.

Müslüman dünyasını boğma planını hazırlamak üzere Klermontt'da toplanan haçlılar konsilinin anlaşmasından (1095) birkaç ay önce İslam dünyasında felsefe ve lâik ilimleri söndürmek ve fikirlerinde tutarsızlık bulunduğunu ispat etmek için Fârâbi ve İbni Sina gibi isimlerin şöhretlerini yıkmak istediler. Ve yazılan bu esere (*Tehafütül Felasife*) yani filozofları yere serilmesi gibi bir isim verilmiş olmaları yazarının ruhunu göstermek için önemlidir.

Gazâli bu eserinde 20 meseleyi eleştirmiş bunların 17'sinde filozofları yanlış yola sapmakla 3'ünde ise küfre düşmekle suçlar. Son üç meseleyi filozoflar tarafından ayrıcalıklı tutulan; âlemin kıdemi, Allah'ın cüzzi şeyleri bilmediği yani evrenin ezeli kanunlara bağlı olduğu, cisimlerin haşrı neşr olmadığı gibi esaslar teşkil etmektedir⁶². Bu kitabında filozoflara küfreden bu şöhretli imam diğer eserinde Müslümanları doğru yoldan ayrılmaktan kurtarmak için şu satırları yazıyor: yüzmeyi iyi bilmeyenler dere ve deniz kenarlarından nasıl uzaklaşırsa halk da filozofların kitaplarını incelemekten ve çocuk kısmı yılanı yaklaşmaktan nasıl men edilirse kulaklarda hikemeyata ait kelimelerle karışmış olan filozof sözlerini dinlemekten öylece men olunmalıdır⁶³.

Gazali aynı eserinde yalnız felsefeyi reddetmekle kalmıyor insanları pozitif düşünmeye alıştıran matematiği de din için bir afet sayıyor ve Şam'da geçirdiği on senelik süreden sonra adeta bir engizisyon reisi kesiliyor. Felsefe ve lâik ilimlerle uğraşanları ezmek, boğmak istiyor. Fakat bu hedefine erişmek için uygun zaman bulamıyor. *Elmunkıdh Mined* adlı eserinde felsefe ve lâik ilimlerle uğraşanları

⁶² *Ebu Hamidül Gazali, Tehafütül Felasife*, Berut Tabı,

⁶³ Ebulvelid İbnürüşd, *Tehafütütehafüt*, Berut tabı.

uzaklaştırmak için kendisine yardımcı olacak dindar ve baskıcı bir sultanın bulunmamasından acı acı şikâyet etmektedir⁶⁴.

Gazalinin bu acı şikâyeti bize hem kendisinin ruhunu, hem de Selçuk sultanlarının fikir ve vicdan özgürlüğüne ne kadar saygı gösterdiklerini; felsefeyi, lâik ilimleri aşırı bağınazlara karşı nasıl koruduklarını göstermektedir.

Fakat Gazali'nin hayatı boyunca gerçekleştiremediği bu amacını, ölümünden sonra eserleri sağladı. Vefatından yarım asır sonra bütün İslam dünyasında kazandığı saygı ve güç neticesinde aydın zümre arasında Eş'arî- Gazali sistemi dışında düşünme cesaretini gösterecek kimse kalmadı. Gazali'nin filozofları, lâik ilim taraftarlarını aşağılaması, ilim denilen şeyin Eş'arî sisteminden ibaret göstermesi, aydınlar arasında rasyonalizme olan eğilimi kurutmuş, meydanı her şeyi Eş'arî sistemi çerçevesinde görenlere bırakmıştır.

Bir aralık Endülüslü İbni Rüşd, Gazali'nin baskısını kırmak için *Tehafütü'ttehafüt* adlı bir eser yazmışsa da⁶⁵ başarılı olamamış, Eş'ari- Gazali baskısı bütün kuvveti ile devam etmiştir. Hattâ on beşinci asrın ikinci yarısında Hocazade Muslihüddin Mustafa ile Alâüddün Tûsi'nin İbni Rüşd'e karşılık olarak yazdığı iki ayrı kitapla Eş'ari- Gazali gücüne güç katmışlardır. Bu güç zamanla o kadar artmış ki Osmanlı İmparatorluğu resmen Matüridi olduğu halde bütün İstanbul ve Türkiye medreselerinde eğitim son güne kadar Eş'ari sistemine göre yapılmış, yüksek tahsil olarak ise Eş'ari mektebi teolojisi takip edilmiştir.

Gazali eserleri ile yalnız felsefe ve rasyonalizmi yıkmaya çalışmakla yetinmemiş, aynı zamanda o zamana kadar halk arasında barınan Selefiye ve Kerraamiye mezheplerini de yükseltmiştir. Suriyeli zengin bir Hristiyan Remlei

⁶⁴ *Ebu Hamidül Gazali Elmunkıdh Mineddalâl*, s.20.

⁶⁵ *Ebu Hamidül Gazali, Elmınkıgdh Mineddalâl*, s.20.

Şam'da yaptırdığı ilk tekkede, gerçek kimliği bugüne kadar bilinmeyen Ebu Haşim Sofî tarafından ⁶⁶ sekizinci asır ortalarında temeli atılan tarikatçılığa Mukaşefe yolu adını veren Gazali, onu sönük ve unutulmuşluktan kurtarmış, kendi gücüne katmıştır.

Ölümü üzerinden henüz yarım asır geçmeden bütün Müslüman dünyasında tanınan bir zât, benzersiz bir âlim olan Gâzali'nin bir taraftan felsefe ve lâik ilimlere engel olması diğer taraftan tarikatçılığın gelişmesine neden olması, hayatında kendisinin de tahmin edememiş olacağında şüphe duymadığımız şu iki kötü neticeyi verdi:

Onun benzersiz ilmi şöhretinin parıltısı karşısında kamaşan gözler; yarasalar gibi; görmeyecek hale geldiler. Gittikçe daralan bir çerçeve dâhilinde düşünmeye mahkûm kalan zekâlar, ya Eş'ari mektebinin labirentleri içinde bunaldılar veya miskinlik ve işsizliğe sürükleyen tarikatçılık içine gömüldüler.

Fahrürâzi'ler, Seyfedüddin Âmidî'ler, Sadüddin Teftazani'ler, Seyit Şerif Cürçani'ler gibi parlak zekâlar, düştükleri bu skolastik çemberden bir türlü kurtulamadılar. Celalüddin Rumi'ler Sadrüddin Konevi'ler, Şihabüddin Sühreverdi'ler, Bedrüddin Simavi'ler gibi isimler de bu olumsuz görüş içerisinde çırpınmaya mahkûm kaldılar.

Eş'ari sistemi, zekâları skolastik çember içerisinde söndüren bir mektep halini aldığı zamanlarda İslam dünyasının toplumsal, iktisadi, hukuki ve medeni kanunlarını kapsayan fıkıh da an'ancılığı tesiri altına alan Ebu Hanife'nin açtığı geniş yoldan sapmaya başladı. Sonunda zaman ve mekânın, durum ve şartların değişmesi ile düşüncelerin de değişmesi gerekliliği unutuldu. İnanç ve fikri esaslar gibi hukuki ve hayati prensipler de hiçbir surette değişmeyen, ihtiyaç ve gereklilikle

⁶⁶ Namei Danişveran, C.3, s.156-158, Tuhran Tabı.

ilgisi olmayan geçerliliğini yitirmiş formüllere, medeni insanların fikir hamlelerini, hayati faaliyetlerini kesintiye uğratan ilkel görüşlere bağlandı.

İlim zamanın, ihtiyacın doğurduğu olaylara cevap vermek için asırlar önceye ait olan kuru ve cansız formülleri aramaktan ibaret görüldü. Artık vicdan ve irfan özgürlüğü kalmamış, zekâlar küflü bir zihniyetin mahkûmu olmuştu. Fikri kurutan, zekâyı söndüren, hayatı çürüten bu durum, doğal olarak İslam âleminin genel bir çöküşüne zemin hazırlamış oldu.

Zamanı düşünerek kısaltmaya mecbur olduğum tezimin, Müslüman dünyasındaki çöküşün gerçek sebeplerini nerelerde aramak gerektiğini gösterdiği gibi, Türkiye'yi kurtaran büyük inkılâbın ne derece gerekli ve kurtarıcı bir gelişmenin ürünü olduğunu da belirtmiş olduğumu ümit ediyorum.

Görürsünüz ki felsefe ve lâik ilimlerin boğulması, İslam âleminin çöküşe sürüklenmesi, aydınları sinesinde toplayan Eş'ari-Gazali mektebinin bir taraftan zekâları skolastik labirenti içinde küflenmeye mahkûm etmesinin diğer taraftan da bu sistem haricindeki irfan ufuklarını sımsıkı kapamış bulunmasının zorunlu sonucundan başka bir şey değildir. İslâm dünyasının çöküşe sürüklenmesine neden olan bu gerçek sebebi ihmal ederek çöküşün asıl sebebinin Selçuk istilasında aramak eğer cehalet eseri değilse de kincilik olacağı şüphesizdir. Eğer Selçuk istilâsının hakiki sonuçları aranacak olursa, İslam dünyasının çöküşü ile değil, sürüklendiği ölümden kurtulması ile karşılaşırız. Bu hakikati açıklamak için Selçukluların Ceyhun boylarına indikleri asırda İslam dünyasının görünen manzarasını çizeceğim. Manzara şöyle idi:

Büyük Abbasi imparatorluğu parçalanmış, birbirlerine rakip feodal devletlere bölünmüştü. Sürekli birbirleri ile boğuşan prensler muhtaç oldukları parayı bulmak

için kendi halklarını soyuyor, düşman devletleri de yağma ettiriyor ve sefaletle sürükledikleri halkı sonunda kan ve ateş içinde boğuyorlardı. Bu hükümetlerin sayısı on birinci asrın ilk yarısında on beşi buluyordu. Bunlardan Bağdadı, hilâfet merkezini istilâ eden Buveyh oğulları, bir taraftan kendilerine her istediklerini veren halife Müstekfi'yi sürükleyerek sarayından çıkarıp gözlerini oydururken, diğer taraftan da tahrik ettikleri Sünni, Şii mücadelesinin sonucu olarak Bağdat'ı yağma ettiriyor, yaktırıyor, suçsuz halkı sokaklarda parçalatıyor⁶⁷.

Mısırda Fâtîmi halifesi Hakimbiemrillah günün birinde siyah kölelerine Kahire'yi yakarak halkın mallarına yağma, kadınları ise esir etmeleri emrini veriyor, neticede masum halk ile siyah köleler arasında üç gün üç gece savaş olan Kahire'nin üçte biri yanıyor. Aynı halife diğer gün kadınlara sokağa çıkmayı yasaklıyor. Kadın ayakkabısı yapacak kunduracıları idam edeceğini duyuruyor. Ölüm korkusuyla Kahire'de tam yedi sene hiçbir kadın, ne gece ne gündüz evinden çıkamadı⁶⁸.

Siyaseten bu vaziyette bulunan İslam dünyası, toplumsal hayat itibarıyla daha acıklı bir manzarayı gösteriyordu. Siyasi ve usul bakımından ortaya çıkan ayrılıklar yüzünden mezhepler giderek artmış, Selçuk devletinin kuruluşundan iki sene önce yani 1038'de ölen Abdülkahiri Bağdadî'nin ifadesine göre, sayıları 72'yi bulmuştu⁶⁹. Bu mezhepler Müslümanları 72 gruba ayırmıştı. Bunlardan Hanbeliler, rasyonalistlerin uzaklaştırılmalarından dolayı kuvvet ve cesaretlerini artırmış, devlet otoritesinin bulunmamasından yararlanarak, şarap ve musiki aletlerini arama bahanesiyle evleri basacak cesareti göstermiş, hatta kendileri ile aynı düşünmeyen âlimlerin mezarlarını açarak cesetlerini yakma gibi vahşetlere başlamıştır. Bu suretle

⁶⁷ Ebu Ali Bin Miskeveyh, *Tecaribülümen*, C.2, S.86-87.

⁶⁸ Ebülmahasin İbni Tağrı Berdi, *Ennücumuzzâhire*, C.4, S.171-176.

⁶⁹ Ebu Mansur Abdülkahiri Bağdadî, *Elfark'beyelfirak*, s.4-7, Mısır Tab.

mahkûm ettikleri kişiler arasında büyük İslam tarihçisi İbni Ceriri Taberi'de bulunuyordu. Bütün bu durumlar, büyük şehirlerde Ayyarlar denilen çapulcu sınıfın türemesine yol açmıştı. Bunlar kuvvetli bir devlet otoritesinin bulunmamasından istifade ederek halkı eziyorlardı.

İslam dünyasının siyasi, içtimai, ahlaki ve iktisadi bakımdan çok düşkün ve karışık devrinde kurulan Selçuklu devleti, o zamana kadar Abbasi İmparatorluğu'nda ortaya çıkmış olan devletlere oranla başka bir önem arz ediyordu. Bu devletler Abbasi İmparatorluğu sinesinden türemiş, onun mikroplu kucağında büyümüşlerdi. Bu hükümetleri kuranlar da, Abbasi halifeleri veya onların yandaşları tarafından göreve getirilmiş valiler ve kumandanlardı. Hâlbuki Selçuklular ilk günden itibaren bağımsız ve kendine has özellikleri olan canlı ve milli bir orduya sahipti. Orta Asya'nın yüksek yaylarından inen Selçuklular ne Bağdat'ı çürüten yalan, riya, bühtan, nifak, rüşvet, ihtilâs gibi ahlaki rezilliklere bulaşmış ne de mezhep mücadeleleri ile bozulmuşlardır. Doğayla mücadele eden bu insanlar, doğa kanunlarını kavramış, gerçek ve pozitif düşünmeye alışmışlardı.

İran'ı istilâ ettikten sonra Irak'a inen Tuğrul Bey, taç dilenmek için değil, tahtını kaybetmiş olan halife Kaimbiemrillâha özgürlük ve devlet bahşetmek için Bağdat'a gitmişti. İşte bu koşullar içinde kurulmuş olan Selçuk devletinin İslam dünyasına hâkimiyetinin hakiki sonuçları oldu:

1- Yakın Doğu'yu sarsmakta olan anarşik dönem son buldu. Afganistan'dan Akdeniz kıyılarına, Mısır yakınlarına kadar uzayan alanlar yek bir iradeye bağlı, disiplinli bir imparatorluk kuruldu.

2- Geniş imparatorluk içerisinde herkesi malından, canından emin olarak yaşatan kanunlar, hükümler yürürlüğe girdi.

3- Vergiler düzenlendi: Halkı ezen haksızlıklar, usuller kaldırıldı.

4- Türkistan'dan Akdeniz'e kadar uzayan geniş sahada güvenliğin varlığı, ticaretin gelişmesine yol açtı. Şark ve Garp arasındaki İpek yolu ticareti yeniden açılmış oldu.

5-Malazgirt zaferi, anarşik devirden yararlanarak bir taraftan Erzurum'a diğerk taraftan Urfa'ya, Trablus Şam'a Hama 'ya kadar ilerlemiş olan Doğu Roma İmparatorluğunun eski durumuna kavuşması için umut oldu.

6- Bütün dün ve mezheplere karşı tarafsız olan Türkler, biri diğerkini boğmak isteyen ve devlet içinde devlet rolünü üstlenmeye çalışan mezhep taraftarlarına devlet otoritesini tanıttı. Büyük şehirleri birer savaş alanına çeviren mezhep kavgalarına son verdi. Bu suretle vicdan ve düşünce özgürlüğü sağlandı.

7- Selçuk sultanlarının İslâm dünyasına kazandırdıkları huzur ve güven-Sâmanoğulları ülkesi hariç olmak üzere – bir zamandan beri durmuş olan ilim hareketini hızlandırdı. Rey'de, İsfehanda, Bağdat'ta Nişabur'da yeni yeni üniversiteler açıldı. Hastahaneler yanında tıp fakülteleri kuruldu. Bu üniversitelerde Hayyam gibi matematik ve felsefede kendini gösteren bir âlim, Ebülhasan Sait İbni Hibetullah gibi bir filozof tabip, İbni Cezle gibi bir fizyoloji bilgini ve Ebülferec Bin tayyip gibi bir tabiiyat âlimi yetişti.

8- Selçuk Türkleri, Müslümanlığı ön Asya'da boğmak ve çıktığı çöle sokmak hırsıyla doğuya ilerleyen haçlılara karşı koyarak Suriye, Mısır ve Mezopotamya Araplığını kurtardılar.

9- Türklerin centilmenlikleri Haçlılarda papaz kışkırtmasının uyandırdığı nefreti giderdi. Bu sayede Doğu medeniyeti ile uzun süre yakından temas halinde

oldular. Bu temas ve inceleme sonunda batıda Rönesans'ı doğuracak bir zemin hazırladı.

Türk tarihi düne kadar bizzat Türkler tarafından yazılıp, savunulmadığı için yalnız Müslüman dünyası için değil, bütün insanlık için yükselme dönemi olan Selçuk istilâsı, yabancılar tarafından bir felâket olarak gösterilmiş ve bazıları saydığım hakiki sonuçlar ihmal edilmiştir.

Görüldüğü üzere IX. ve X. Asırlarda Müslüman Dünyası'nda hız alan ilim hareketinin durması ve durgunluğun Batı dünyası tarafından esası olmayan nedenlerle anlatılmasına karşın Günaltay yukarıda konuları tetkik etmiştir.

3.2.3. İslam Medeniyetinde Türklerin Mevkii

Bildiride uzun devirler dünyanın en yüksek medeniyeti olan, Batı medeniyetinin temeli olan İslam medeniyetini kuranlar ve yükseltenlerin Araplar ve İranlılar olduğu iddiasını tartışmıştır. Bu anlamda Türklerin mevkiisini belirlemeyi milli borç olarak görmüştür.

Türk zekâ ve irfanında İslam medeniyetinin ne derece önemli olduğunu araştırmıştır. Ve bu mevzu ile Leon Kahon'un "Eğer Türklerin himmeti olmasaydı, İslam medeniyeti o kadar ıtıla etmez, o derece vasi iklimlere dağılmazdı"⁷⁰.cümlesinin ne kadar doğru bir sav olduğu üzerinde durmuş ve bu savı örneklendirmiştir.

Günaltay tebliğde İslam medeniyeti denilen yüksek medeniyeti doğuran bu hareketin Türk hareketi olduğunu ifade etmiş ve Türk âlimlerinin bu ilimlerin

⁷⁰ Günaltay, *İslam Medeniyetinde Türklerin Mevkii*, Maarif Vekaleti, Türk Tarih Cemiyeti, Ankara 1932, ss.289.

temellerini attığını ve onları geliştirdikleri tezini savunmuştur. Ve bunları farklı örneklerle ifade etmiştir. Bir örneği aşağıdaki gibidir:

Elkindi gibi bazı şahsiyetler istisna edilirse dokuzuncu ve onuncu asırda müspet ilimler sahasında parıldayan yüksek simaların hemen hepsi Türktü. Dokuzuncu asır icalinden heyetşinas ve riyaiziyeci Abdullah İbni Sehil, Fergana Türklerinden olduğu gibi Avrupa mahafili ilmiyesinde büyük şöret sahibi olan Ebumaşer'de Belhli bir Türktü⁷¹.

Ve daha sonra Türklerin İslam ilim tarihine yaptığı katkıları sıralar.

Riyaziyat tarihinde şereflı izler bırakan Türk fencilerinden bahsederken Hucentli Ebu Mahmut Han, Ferganalı Ahmet, Semerkantlı Şemseddin, Hucentli Ahmet, Belhli Mehmet, Tuharistanlı Mühezzibüddin gibi zekâları ihmal etmek kadırnaşinaslık olacaktır⁷².

Günaltay nasıl ki Karahanlılar, Selçukiler, Harezmliler siyasi ve idari konularda en şanlı devirleri yaşattılarsa İbni Sina, Biruni gibi Türk mütefekkirleri de beşeriyet irfanına asırlarca hâkim olan eserler yarattığını söyler.

Biruni'den ne kadar süre sonra Lamark Avrupa'da tabiiyat ilimlerinin esasını kurdu. İbni Sina'nın üfulünden ne kadar uzun zamanlar geçtikten sonradır ki; tababet Garpte ilmi bir şekil alabildi. Farabi, ruhu mutlak, kuvve-i kutsiye nazariyelerini ortaya attıktan ne kadar ne kadar asır sonradır ki Almanya'da Hegel, Fransa'da Bergson yüksek felsefelerini kurdular⁷³.

3.2.4.İbni Sina'nın Şahsiyeti ve Milliyeti Meselesi⁷⁴

Doğu biliminin önemli isimlerinden biri olan İbni Sina'yı ölümünün dokuz yüzüncü senesinde İstanbul Üniversitesinde yapılan anma töreninde "İbni Sina'nın Şahsiyeti Ve Milliyeti Meselesi" adlı çalışmasıyla ele alan Şemseddin Günaltay şark âlimini şahsiyeti, eserleri, tıbbı ve ırkı bağlamında değerlendirmiştir. İbni Sina'nın

⁷¹ Günaltay ,a.g.e. ss.299.

⁷² Günaltay, a.g.e. ss.300.

⁷³ Günaltay, a.g.e, ss.306.

⁷⁴ Maarif Basımevi İstanbul 1940, 37 sayfa. Ayrıca bkz, Belleten, c, IV, sy, 13, Ank, 1940, sh, 1-37'den ayrı basım.

felsefe, tıp ve diğer bilimlerdeki başarılarını ve etkilerini tartışmasının yanı sıra milliyeti meselesini irdelemiştir. İbni Sina'nın milliyetini çeşitli bilim dallarından yaralanarak açıklama girişiminde bulunan Günaltay'ın amacı hem İbni Sina'yı tanıtmak hem de milliyeti meselesini tartışmaktır.

Ortaçağ Hristiyan dünyasında Avicenna olarak tanınan ve doğunun büyük adamı İbni Sina Hicri 370 senesinde yani miladi 980 senesinde Buhara'ya bağlı Khormisen kasabasında doğmuştur. Hicri 428 senesinde (21 Haziran 1037) de Hemedan'da ölmüştür. Babası Abdullah Bin Sina'dır. Aslen Belh'li olan babası Maverünnehir'e hâkim olan ikinci Nuh İbni Mansur zamanında Buhara'ya gelmiş ve hükümdarın güvenini kazanarak Khormisen'e tayin edilmiştir. Annesi ise Khormisen civarındaki Afşene köyüne bağlıdır. Bu noktada Şemseddin Günaltay büyük şark mütefekkirinin babasının Belhli annesinin Buharalı olmasına ve kendisinin de Buhara'ya bağlı Khormisen'de doğmuş olmasına bakarak milliyeti itibariyle Türk olabileceğini tartışır. Ancak bu tartışmayı yaparken annesinin, babasının ve İbni Sina'nın doğup büyüdüğü yerlerin çok eski zamanlardaki durumunu tetkik etmiştir. Genel kanı İbni Sina'nın Arap ya da İranlı olduğu yönündedir. İlmî eserlerini Arapça yazmış olmasından dolayı batılı düşünürler Sina'yı Arap saymışlardır. Ya da İran'da yaşadığı dönemde Fars diliyle iki küçük risale yazdığı için İranlı olduğu düşünülmüştür. Ancak Günaltay orta zamanlarda Müslüman dünyasının ortak din ve kültür dilinin Arapça olduğuna dikkat çekmiştir. Ve nasıl ki Ortaçağ'da ilmî eserlerini Lâtince yazmış olan âlimleri ırkan Lâtin saymak doğru olmadığı gibi İbni Sina'nın eserlerini Arapça yazmış olması onun Arap ırkına mensup olduğu anlamına gelmez. Ya da Farisi diliyle bir iki küçük risale yazdığı için ırkan İranlı olduğunu söylemek doğru olmaz. Bu noktalara değinen

Şemseddin Günaltay İbni Sina'nın Türk ırkına mensup olduğunu dile getirdikten sonra İbni Sina'nın Türk kültürü içinde yetişmiş olduğunu meselesine de değinir.

3.2.5. Farabi'nin Şahsiyeti, Eserleri ve Tesirleri⁷⁵

Ölümünün bininci yıldönümü vesilesiyle anılan Farabi'nin İslam coğrafyası için ne denli önemli olduğu Günaltay tarafından bir kez daha ifade edilmiştir.

İslam dünyasında işleyen dimağlardan ümidin kesildiği cehaletin hâkim olduğu bir zamanda Farabi gibi bir şahsiyetin varlığından ve İslam coğrafyasına kazandırdıklarından söz etmiştir. Büyük filozof Farabi'nin rolünün iyice belirlenebilmesi için İslam âleminin teolojik durumunu belirleyip bazı mezheplerin değerlendirmesini yapar. Bu değerlendirme sonunda İslam Dünyasının içinde bulunduğu durumdan kurtaracak bir dehaya muhtaç bulunduğu söyler, Türk filozofu Farabi'nin böyle bir zamanda ortaya çıktığını ifade eder.

İslam Dünyası'nda yükselen felsefe mektebinin ilk kurucusu olan Farabi'nin ilmi çalışmalarından söz ederek onun kıymetini ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Günaltay'a göre Farabi İslam âleminde felsefenin temellerini atan isimdir. "Farabi'nin açtığı çığır sayesinde ki, felsefede İbni Sinalar, İbni Rüşdler, İbn Baceler, teoloji alanında Gazaliler, Nesefiler yetişmiştir."

⁷⁵Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1951, 14 sayfa. Ayrıca bkz, Türk Filozofu Farabi (Hayatı, Eserleri, Mesleği), Daru'l-Fünûn Edebiyat Fak. Mecmuası, c, 7, Sayı, 1, 1338, sh, 31-56.

3.2.6. Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatların Mahiyeti ve Tezin Kat'i Zaferi⁷⁶

Türk Tarih Tezi, *Türklerin sarı ırka mensup olduğunu ve Avrupalılara nazaran ikinci dereceden bir insan tipi olduğu, Türklerin medeni kabiliyetten mahrum olduğu* iddiaları üzerine Atatürk'ün bu konunun araştırılmasını istemesiyle başlayan bir süreçtir. Tezin amacı; milli şuuru anlamak, Türk'ü, Türklüğü anlamaktır.

Bu süreç içerisinde yer alan Günaltay Türk Tarih tezinin geliştirilmesinde önemli isimlerden birisidir. Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatların Mahiyeti ve Tezin Kat'i Zaferi adlı çalışmasında, yedi yıl önce bu tez ortaya atıldığında dudak büküp geçenlerin bir müddet sonra bu tezin başarıları konusunda şaşırıp kaldıklarını ifade eder. Ve Günaltay;

Birinci Türk Tarih Kongresi, tarih tezinin dâhilde zaferi ile neticelenmişti. İkinci Türk Tarih Kongresi ise tezin cihan âlimleri müvacehesinde izahı ve cihan âlimlerinin ilmi intikatlarına, arzedilmesi imkânını vermişti. İkinci kongre daha parlak bir surette tetevvüc etti. Salahiyettar büyük âlimler, yeni açılan bu tetkik sahasında yapılan araştırmaları takdirlerle karşıladılar. Kongreye ve tarih sergisine yalnız hayranlık göstermekle kalmadılar. Milli tarihimize alakadar birçok hususları tenvir eden ilmi tetkikleri kongre müvacehesinde okuyarak yakın alakalarını gösterdiler⁷⁷.

Günaltay; Orta Asya'nın prehistorik devirde meskûn olması ve göç meselesi, Brakisefal ırkın yurdu meselesi, Türkler'in ana yurdu meselesi, Sümerliler'in ve Ön Asya kavimlerinin Türklükle münasebetleri olmadığı meselesi gibi konulara bu çalışmasında değinmiştir.

⁷⁶ Şemseddin Günaltay, *Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatların Mahiyeti ve Tezin Kat'i Zaferi*, Bellekten, II-7-8, Ankara, 1938, ss.337-365.

⁷⁷ Günaltay, a.g.e, ss.338.

Türk Tarih Tezinin linguistik açıdan da desteklenmesinin önemli olduğu düşünölmüştür. Bu düşünce *Güneş Dil Teorisini* doğurmuştur. Bu teori ile ilgili olarak genel bilgiler, Günaltay ile Reşit Tankut'un hazırlamış olduğu "Dil ve Tarih Tezlerimiz Üzerine Gerekli Bazı İzahlar"⁷⁸ adlı eserle tanıtılmıştır

⁷⁸ Günaltay-Reşit Tankut, Dil ve Tarih Tezlerimiz Üzerine Gerekli Bazı İzahlar, 69 sayfa.

SONUÇ

Bu tezde, ülkemizin tarih otoritelerinden biri olan Günaltay kişiliği, hayatı, düşünce dünyası ve eserleri bağlamında incelendi. Amacımız, Şemseddin Günaltay'ın Türk bilim tarihi açısından değerlendirmesini yapmaktır. Başta Günaltay'ın kendi eserleri olmak üzere ulaşılabildiğimiz kaynaklar ışığında şu sonuçların çıkarılabileceği kanaatindeyim:

Fikir ve düşün adamı olan Günaltay, tarih araştırmaları literatürüne bilim tarihi yazımını da eklemiştir. Bilim tarihine duyduğu bu ilginin Fransız tarihçi ve araştırmacı Ernest Renan'ın (1823/1892), 1883 yılında Sorbonne Üniversitesi'nde verdiği “*İslam ve Bilim*” adlı konferansının etkisinin olduğunu tahmin ediyoruz. Bilindiği üzere Renan bu konferansında İslamiyet'in bilim ve felsefe gibi entelektüel faaliyetler için uygun olmadığı, bunların gelişimine engel olduğu tezini savunmuştur. Renan'ın bu konferansı Müslüman dünyasının tepkisini çekmiş ve buna karşı tezler yazılmaya başlanmıştır. Bu karşı tezlerden en meşhuru Namık Kemal'in *Renan Müdafaaanamesi*'dir. Renan'ın söz konusu konferansı ile birlikte İslam bilim tarihi çalışmaları artmıştır. İslamcı akımın etkisinde kalan Şemseddin Günaltay'ın da bilim tarihi ile münasebetinde bu noktanın önemli bir yer tuttuğu söylenebilir.

Şemseddin Günaltay'ın bilim tarihimizdeki yeri nedir? Ya da bilim tarihine bir katkısı var mıdır? sorusunu Remzi Demir'in Türk bilim tarihçiliğinin gelişimini incelediği makalesini⁷⁹ makalesine dayanarak cevaplandırmak uygun olacaktır. Bilim

⁷⁹ Remzi Demir, “*Türkiye’de Bilim Tarihi Araştırmalarının Gelişimine Genel Bir Bakış*”, *Türkiye’de Bilim Tarihi Araştırmalarının Dünü ve Bugünü*” Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Bilim Tarihi Anabilim Dalı’nda Yapılan Çalışmalar, Esin Kâhya, Melek Dosay Gökdoğan, Remzi Demir, Hüseyin

tarihi yazıcılığının geçirmiş olduğu aşamaların ve bu aşamaların genel özelliklerinin belirlendiği makaleye göre; Günaltay'ın araştırmacı olmaktan çok savunmacı bir dönemi temsil ettiğini ve eserlerini ikinci dönemin ruhuyla yazdığını söyleyebiliriz. Ortaçağ İslam Dünyası ağırlıklı çalışan Günaltay ikincil kaynaklar kullanmıştır. Bunun sebebi profesyonel bir bilim tarihçisi olmaması ve bilim tarihi araştırma yöntemlerini (yani metin çalışmasının kriterlerini) kullanmamasıdır.

Bilim tarihi yazıcılığının doğuşu olarak adlandırılan üçüncü dönemde yer alan Salih Zeki (1864-1921) ve Adnan Adıvar (1882-1955) ile Günaltay arasında bir etkileşim bulamadık.

Dördüncü dönemde ise Türkiye'de bilim tarihçiliğini kurumsallaştıran, profesyonel bir bilim tarihçisi olan Aydın Sayılı (1913-1993) vardır. Bu araştırma esnasında Günaltay'ın, Aydın Sayılı'yı etkilediğini söyleyebiliriz. Bu savımızı birkaç örnekle açıklayacak olursak; Günaltay'ın I. Türk Tarih Kongresi'nde "*İslam Medeniyetinde Türklerin Mevkii*" adlı tebliğinin izlerini Aydın Sayılı'nın "*Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri*" adlı makalesinde görebiliriz. Aydın Sayılı'nın "*Ortaçağ İslam Dünyasında İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri*" adlı çalışması ile "*Was İbni Sina An Iranian or A Turk?*" adlı makalesinde de Günaltay'dan alıntılar vardır.

Günaltay, siyasi ve düşünsel anlamda yoğun bir dönemde yaşamış ve bu dönemin atmosferinden etkilenmiştir. Fikirlerinde İslam ıslahatçılarının etkisi görülmektedir. Bu akımın öncü isimlerinden olan Cemaleddin Afgani (1838-1897) ve öğrencisi Abduh'un (1845-1905) izlerini Günaltay'da görmemiz mümkündür. Özellikle hurafeler ve İslam dünyasının geri kalması konusunda bu isimlerden

Gazi Topdemir ve Yavuz Unat, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 975-482, Ankara 2003, s. 1-72.

alıntılar yapmakta ve Cemaleddin Afgani'yi Şark'ın yetiştirdiği en önemli simalardan biri olarak tanımlamaktadır⁸⁰.

Günaltay'ı etkileyen diğer bir isim de Mehmet Akif Ersoy'dur. Eserlerinde Mehmet Akif'in şiirlerine sık sık yer vererek fikirlerini açıklamaya çalıştığı görülmektedir⁸¹. Günaltay, Ziya Gökalp ile tanıştıktan sonra onun etkisiyle Türk tarihi araştırmalarına yöneldiği bilinmektedir. İslamlaşma, Türkleşme ve Muasırlaşma gibi akımlarda Ziya Gökalp'in fikirlerini benimsemiştir.

Zaman içerisinde Günaltay'ın fikirlerinde önemli değişikliklerde olmuştur. Örneğin "Zulmetten Nura" adlı eserinin 1915 ve 1925 yıllarındaki baskılarında farklılıklar görülmektedir. İlk baskısında Arapça ve Farsça eğitimin önemi üzerinde dururken sonraki baskıda bu bölümleri çıkarmış ve Fransızca eğitimin önemine dikkat çekmiştir. Bu değişiklik o günün şartlarında Fransızca'nın revaçta olan bir dil olmasına bağlanabilir. Fikirlerinde ortaya çıkan değişikliklerde döneminin ve yaşadığı olayların tabii olarak etkisi vardır.

Birçok alanda eser kaleme almış olan Şemseddin Günaltay'ın bu tez için seçilen eserlerinin incelemesi yapılırken, bilim tarihine ait eserlerin incelenmesine özen gösterilmiştir. Özellikle *Surat-ı Müstakim ve Sebilürreşad* dergilerinde yayınlanmış makalelerinin bilim tarihi için öneme sahip oldukları kanatine varılmıştır. İslam coğrafyası bilim tarihiyle ilgili olan bu makaleler bu coğrafyada unutulmuş bilgileri hatırlatmakla beraber, İslam coğrafyasının bir dönem bilim açısından önemli bir mevki olduğunu göstermiştir.

Eserlerinin incelemesi yapılırken farkına varılan diğer bir nokta ise Günaltay'ın çok sık tekrara düştüğüdür. Farklı eserlerinde aynı ifadeler sık sık

⁸⁰ Günaltay, Hurafattan Hakikate, ss, 321.

⁸¹ Günaltay, a.g.e, ss.44-52.

görülmektedir. Ve kaleme aldığı eserlerde, kaynak gösterme ve fikirlerinin delillendirilmesi bakımından bugünkü bilimsel yönetimi kullanmadığı açıktır. Günaltay, eserlerinde konuları ele alırken bunları sebep sonuç ilişkisi çerçevesinde açıklamıştır. Bu anlamda geleneksel bir bakış açısına sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Günaltay tam anlamıyla bir bilim tarihçisi olarak değerlendirilemezse de ilim, fikir ve siyaset adamı olarak kaleme aldığı eserlerin, kültürümüz ve tarihimiz açısından önem arz ettiğini düşünmekte ve Günaltay hakkında daha fazla araştırmalar yapılması gerektiği temennisinde bulunmaktayız.

KAYNAKÇA

- AYRANCI, İbrahim, *Bir Tarihçi Olarak Mehmet Şemseddin Günaltay*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye 'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay, İstanbul.
- ÇETİNKAYA, Bayram Ali, “*Tek Parti Döneminin İslamcı Başbakanı*”, Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy, 2, Sivas 1998.
- ÇETİNKAYA, Bayram Ali, *Türkiye'nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay*, Araştırma Yayınları, Ankara 2003.
- ÇOKER, A. Fahri, *Türk Tarih Kurumunun Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1983.
- DEMİR, Remzi, *Nerede Hata Yaptık*, Lotus Yayınevi, İstanbul, 2015.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin & TANKUT, Reşit, *Dil ve Tarih Tezlerimiz Üzerine, Bazı İzahlar*, İstanbul 1938.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, “*Açış Nutku*” Üçüncü Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara 1948.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, “*III. Tarih Kongresi Açış Nutku*”, 15-20 Kasım 1943, T.T.K. Basımevi, Ankara 1948.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, “*İslam Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilası mıdır?*” Belleten, c, II. sy, 5-6, T.T.K. Ankara 1938.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, “*İslam Medeniyeti'nde Türklerin Mevkii*”, I. TTK Kongresi, Maarif Vekâleti yay, 1935.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, *Felsefe-i Ula, İsbat-ı Vacip ve Ruh Nazariyeleri*, Haz, Nuri Çolak, İnsan yay, İstanbul, 1994.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, *Fennin En Son Keşfiyatından*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, Der-Saâdet, İstanbul 1328.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, II. Türk Tarih Kongresi, “*İslam Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilası mıdır?*” Türk Tarih Kurumu Yay, Kenan Matbaası, İstanbul 1943.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, *İbn-i Sina'nın Şahsiyeti ve Milliyeti Meselesi*, Maarif Basımevi İstanbul 1940.

GÜNALTAY, M. Şemseddin, *Zulmetten Nura*, Haz, A. Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, Marifet Yay, İstanbul 1998.

GÜNALTAY, M, Şemseddin, “*İslamda Fen ve Felsefe*”, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) ,Cilt: 10, Sayı: 248, ss.224-246. Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) , Cilt: 10, Sayı: 247, ss.115,117. Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) , Cilt: 10, Sayı: 245 ss.98-100. Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) , Cilt: 8. Sayı: 196, ss.142-143. Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) , Cilt: 8, Sayı: 184, ss.10. Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) , Cilt: 9. Sayı: 210, ss.13. Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim), C.1-8, Sayı 7, ss 400-401. Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim), Sayı,234, ss.440-443. Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) , Cilt: 8, Sayı: 197 ss.151-152.

GÜNALTAY, M. Şemseddin, *Hurafattan Hakikate*, Tevsii Tıbaat Matbaası, İstanbul 1916.

GÜNALTAY, M. Şemseddin, *Hurafeler ve İslam Gerçeği*, Yayına haz, Ahmet Gökbek, Marifet Yay, İstanbul 1997.

GÜNALTAY, M. Şemseddin, *Müntehab Kıraat*, Kanaat Matbaası, Der- Saâdet 1339.

İĞDEMİR, Uluğ, “*Fikir ve Ülkü Adamı Günaltay*”, Ulus, 22. Ekim 1961.

ÖZÜÇETİN, Yaşar, *Mehmet Şemsettin Günaltay'ın Hayatı, İlmî, İdarî, Siyasî Faaliyetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.

ŞEN, Zekai, *Bilim ve Türkiye*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2016.

T.B.M.M. Genel Evrak ve Arşiv Müdürlüğü, T.B.M.M. Azası, M. Şemseddin'in Dosyası, Tercüme-i Hal Kağıdı Örneği, Dosya No, 622, albüm sr, 104.

T.B.M.M Sicil Arşivi, No 622,Albüm Sıra no:104.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türk Tefekkürü Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.

ÖZET

Mehmet Şemseddin Günaltay (1883-1961) ülkemizdeki önemli tarihçilerdendir. Pek çok eser kaleme almış olan Günaltay, tarihçi kimliği ile tanınmaktadır. Daha çok İslam coğrafyasına dair araştırmalar yapan Şemseddin Günaltay, İslam'ın bilime engel olduğu tezini çürütmeye çalışmıştır. Bu bağlamda İslam bilim tarihi çalışmaları yapmıştır. Bu çalışmalarını dikkate alarak Günaltay'ın bilim tarihindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

ABSTRACT

Mehmet Şemseddin Günaltay was one of the notable historians in our country. He produced many works and was well known for his historian identify. Şemseddin Günaltay, attempted to negate the theory that Islam is an obstacle for science based on his researches on the geography of Islam. In that sense, he studied on historical Islam science. Taking, these researches into account, the important role of Şemseddin Günaltay has been tried to be determined in the history of science.

